

מבוא

קדושה ומקום:

המחקר החברתי על מקומות קדושים בארץ הקודש

ליאור חן, עומר הקר, נורית שטדלר

האביב של שנת 2020 היה תקופה חסרת תקדים בהיסטוריה של המקומות הקדושים בארץ הקודש. כלי התקשורת דיווחו חדשות לבקרים על השפעתה של מגפת הקורונה על בתי הכנסת, הכנסיות, המסגדים, קברי הצדיקים ויתר הזירות הקדושות, שהיו בימים רגילים מלאים עד אפס מקום: "כנסיית הקבר כמעט נטושה" (BBC), "כואב, אלאקצא נסגר ברמז'אן" (Al Jazeera), "ברכת כהנים – לראשונה בכותל ריק מאדם" (ynet).¹ השינוי באתרים אכן היה דרמטי, אך המציאות עצמה הייתה מתונה מעט יותר. האתרים הקדושים ליהדות, לנצרות ולאסלאם המשיכו את פעילותם בנוכחות מצומצמת מאוד, הכוללת אנשי דת וקומץ מאמינים ומקורבים.

התדהמה מן הריק שאפיין את ירושלים בפסח-פסחא-רמז'אן 2020, מחדדת את מה שנתפס כשגרה במרחב המכונה ארץ הקודש, מרחב המאופיין, בימי שגרה, בהמוני בני אדם הפוקדים מקומות קדושים תוססים, פעילים ורוויי טקסים. אמנם חוקרי התברה בחלקה הראשון של המאה ה-20 חזו את היעלמות הדת מן הספרות הציבוריות והפוליטיות, אך בתחילת המאה ה-21 אנו עדים דווקא לתסיסה דתית,

1 לדוגמה על כנסיית הקבר ראו BBC (2020), על אלאקצא ראו סקאמל (Scammell 2020), לסיקור ברכת הכהנים בחול המועד פסח ראו נחשוני 2020.

והמקומות הקדושים, על התנועה המרחבית, המקומית והגלובלית הבלתי פוסקת סביבם, הם סמל מרכזי לחיוביות דתית.²

הספר המוצג לפניכם הוא אסופה של מאמרים המתמקדים בעשורים האחרונים, תקופה שהמקומות הקדושים בעולם זוכים בה לעדנה תרבותית וחברתית. על פי ההערכות, יותר מ-250 מיליון אנשים, צליינים וצלייניות, תיירים ותיירות, פוקדים בכל שנה את אתרי העלייה לרגל בעולם.³ במגמה עולמית זו בולט מקומה של ארץ הקודש, המרחב הישראלי-פלסטיני, שאת אתריה הקדושים פוקדים בימים כתיקונם מבקרים שמספרם הולך וגדל. למשל, בתחילת העשור הראשון של המאה ה-21 עמד מספר הביקורים השנתי בכותל המערבי על כארבעה מיליון, ואילו בתחילת העשור השני של המאה הוא נשק ל-12 מיליון. תהליך דומה התרחש בכנסיית הקבר, שבה עלה מספר המבקרים הלא ישראליים ממיליון וחצי בשנת 2010 ליותר משני מיליון בשנת 2018.⁴

העלייה במספר המבקרים במקומות הקדושים לא נעלמה מעיניהם של חוקרים וחוקרות במדעי החברה. גם בקרב מי שטוענים כי כוחה של הדת הממוסדת דועך, יש הסכמה רחבה כי מקומות קדושים ואתרי עלייה לרגל זוכים דווקא לפריחה ולהתחדשות.⁵ רבים מהם רואים במקומות הקדושים רכיב מרכזי בחקר התרבות בעידן זה, ובעצם חקירתם – צוהר ייחודי להבנה של תהליכים חדשים ושינויים פנימיים בדתות עצמן וביחסיהן עם מוסדות החברה והתרבות.⁶

2 תזת החילון, שלפיה העולם המודרני דוחק בהדרגה את הדת עד להיעלמותה, הייתה עד לפני שנים אחדות טענה רווחת במדעי החברה. ואולם, חיבורים מרכזיים דחקו בהדרגה את תזת החילון עצמה (Casanova 1994; Asad 2003; Martin 2005). הספר שלפנינו נכתב מנקודת מבט זו, שלפיה כוחם של הדת ושל המקומות הקדושים אינו מנוגד למודרניות, ולעתים הוא אף בלתי נפרד מתהליכים מודרניים או מועצם על ידם.

3 Singh 2016.

4 הנתונים בנוגע לכותל המערבי נמסרו לנו מן הקרן למורשת הכותל (25.1.2021) וממשרד התיירות הישראלי (9.7.2020). הנתונים בנוגע לכנסיית הקבר התקבלו אף הם ממשרד התיירות הישראלי. קשה לאתר נתונים מהימנים על שינויים במספר הביקורים במסגד אלאקצא לאורך השנים, אך לפי חסון (2017), כעשרה מיליון מוסלמים מבקרים במקום מדי שנה בשנה. חשוב לציין כי צליינות מוסלמיות למקום מוגבלת בשל העדר יחסים דיפלומטיים בין ישראל לבין מדינות לאום שמתגוררים בהן מוסלמים רבים.

5 Reader 2007; Coleman 2014, 296; Jansen 2015, 1

6 Eade & Sallnow 1991; Dubisch 1995; Anttonen 2003

חוקרים וחוקרות שהתייחסו לריבוי המקומות הקדושים ולהשפעתם על תהליכים חברתיים עסקו, בין היתר, בקלות התנועה של אנשים בעולם המודרני שהובילה להתחזקות תופעת התיירות, לרבות התיירות הדתית; באמצעי תקשורת המאפשרים פרסום של מקומות קדושים כיעדי ביקור; ובחיבור שבין מקומות קדושים לבין מאבקים אתניים ולאומיות, שתורם ותורם אף הוא להגברת חשיבותם של המקומות הקדושים והשפעתם על מדינת הלאום.⁷

אחת הזירות המרכזיות בחקר המקומות הקדושים היא הטריטוריה המכונה "ארץ הקודש", מרחב קדוש לשלוש הדתות האברהמיות. מרחב זה, בין שהוא מציאותי ובין שהוא מדומיין, נדון בספרות המחקר בדרך כלל כיחידה אחת, משום שקדושתו התעצבה והתעצמה לנוכח מאבקי השליטה בין הקבוצות השונות ובשל מרכזיותה של ירושלים כמקום קדוש מרכזי המשותף לשלוש הדתות.

במרחב ארץ הקודש התחוללו במאה האחרונה שינויים ניכרים, שהשפיעו רבות על מפת הקדושה. הבולטים בשינויים אלו הם התעצבות מדינות הלאום, מלחמות אזויות, הקמתה של מדינת ישראל, גלי ההגירה אליה והפיכתה לגורם כלכלי וצבאי מרכזי באזור. מרחב זה נחלק כיום בין מדינת ישראל, הרשות הפלסטינית וממלכת ירדן,⁸ וכמו בתקופות היסטוריות אחרות, תהליכי הבניית הקדושה מצויים בזיקה למאבקים טריטוריאליים ומדינתיים ולמאבקים על פרשנות דתית של גבולות ונוף.⁹ נוסף על המאבק הטריטוריאלי, מקומות אלו הם זירה למפגש בין קבוצות שונות, אך גם למאבקים ביניהן על זהות לאומית, על כלכלה ועל שליטה במשאבים ובמרחב.¹⁰

על אף מרכזיותה של ארץ הקודש במפה העולמית וההיסטורית של המקומות הקדושים, ולמרות הכתיבה הענפה עליה בתחומי דעת רבים לאורך המאה ה-20, נעשו מעט מאוד מחקרים על ההיבטים החברתיים והתרבותיים העכשוויים של מקומות אלו. נמוך עוד יותר הוא מספרם של מחקרי מדעי החברה בנושא

7 Wolf 1958; Bowman 1993; Friedland & Hecht 1998; Skrbis 2005

8 Fraser 2014

9 ראו, למשל, את מאמריהם של Luz 2008; Stadler & Luz 2014; 2015; Napolitano & Stadler 2015; Stadler 2015a

10 Bowman 1993; Ben-Ari & Bilu 1997; Breger *et al.* 2009; Hassner 2010; Stadler 2011; Feldman 2014a; 2016

בעברית, שהחלו להופיע רק לקראת סוף המאה ה־20.¹¹ הספר שלפנינו מבקש אפוא לצמצם חוסר זה ולחשוף את הקוראים והקוראות ל"עולמות הקדושה" מתוך מבט אתנוגרפי־אמפירי, המתמקד באופיים של המקומות הקדושים ובחוויה הדתית והפוליטית הנרקמת בהם בתקופה זו.

בניגוד למיעוט המחקר האתנוגרפי בסוגיות דתיות בארץ הקודש, חוקרות וחוקרים רבים עסקו בהיבטיה ההיסטוריים, התיאולוגיים והגיאוגרפיים, למשל עבודתיה של לימור על מסורות המקומות הקדושים בארץ הקודש וספרות עולי הרגל לארץ הקודש בימי הביניים,¹² מחקריה של ביטון־אשקלוני על האופן שבו תפסו אבות הכנסייה את תופעת המקומות הקדושים בכלל ואת העלייה לרגל לארץ הקודש בפרט,¹³ עבודותיו של ריינר על מקומות קדושים וצליינות יהודית בארץ ישראל בימי הביניים,¹⁴ עבודותיהן של טלמון־הלר¹⁵ ושל טרגן¹⁶ על ההיבטים המוסלמיים של תופעת המקומות הקדושים ומחקריה של קוחגל על האופן שבו תורגמה והועתקה ארץ הקודש, מבחינה אמנותית ופזית, לרחבי אירופה.¹⁷

עבודות אלו ואחרות הניחו את תשתית המחקר להבנת ההיסטוריה והתיאולוגיה של המקומות הקדושים, והן מהוות קרקע מחקרית מוצקה לכל המחקרים באסופה. עם זאת, נקודת מבט חברתית, עכשווית, המתבוננת בתופעה מתוך גישה ביקורתית, נעדרת מעבודות אלו. כמו כן, במחקר על מקומות קדושים חסרה נקודת המבט האתנוגרפית המאפשרת לחשוף את החוויה הדתית של מבקרים וצליינים, את השפעתה על חיי היום־יום ואת קולם האישי של האנשים המבקרים במקומות אלו ומייצרים אותם. הספר שלפנינו מבקש למלא חוסר זה ומציג לראשונה אוסף מקיף, משווה, תיאורטי ואמפירי של מחקרים על שורה של מקומות קדושים ליהודים, למוסלמים ולנוצרים, הפועלים בעת הזאת במרחב

11 רשימה של המחקרים הרלוונטיים בעברית במאה ה־20, התקופה שבה התבסס התחום במדעי החברה, תכלול מספר מועט מאוד של מחקרים, ובהם בן עמי 1984; 1995; בילו 1997; בילו וכן ארי 1997; גונן 1998; וינגרוד 1998; קוילנס־קריינר 2000.

12 לימור וריינר 2005; לימור ועמיתיה 2014.

13 ביטון־אשקלוני 1996.

14 ריינר 1988; 1998; 2000.

15 Talmon-Heller 2016; Talmon-Heller et al. 2016.

16 טרגן 2007.

17 Kühnel 1987; Kühnel et al. 2014; Bartal et al. 2017.

של ארץ הקודש. ההתבוננות האתנוגרפית נעשית מתוך דיון במגמות עכשוויות במחקר בתחום הצליינות, הדת והמקום הקדוש בדיסציפלינות חברתיות שונות ולנוכח הרחבת נקודת המבט החברתית והגיאוגרפית גם אל מקומות קדושים הנמצאים מחוץ לליבת הסכסוך הגיאוגרפית ומחוץ למפת הקדושה המרכזית במרחב. נוסף על כך, המקומות הקדושים הנדונים במאמרי האסופה נבחנים במבט רחב ועוסקים בנושאים שונים, כגון תיירות, כלכלה, פוליטיקה, הגירה, מגדר, גלובליזציה, לוקליזציה ועוד.

שאלת המפתח, המשותפת לכל מאמרי האסופה, היא כיצד המקומות הקדושים בארץ הקודש והמתרחש בהם משפיעים על היבטים חברתיים עכשוויים במרחב וכיצד היבטים אלו מושפעים מהם. משאלה זו נובעות שאלות המשך שיידונו אף הן:

- כיצד ועל ידי מי נבנים, מובנים, מעוצבים ומתוחזקים המקומות הקדושים במרחב?
- באילו אופנים מהווים המקומות הקדושים במרחב זירות של שיתוף פעולה וחיוזוק הגמוניה, אך גם של תחרות והתנגדות?
- כיצד משתלבים המקומות הקדושים במארג החיים היום-יומי בארץ הקודש, וכיצד פעילויות יום-יומיות נקשרות באירועי השיא של העלייה לרגל?

המאמרים השונים באסופה מספקים הסברים תרבותיים וחברתיים לשאלות אלו. האסופה נפתחת בסדרת מאמרים שכתבו חוקרים שערכו עבודות שדה אתנוגרפיות ארוכות טווח בשורה ארוכה של מקומות קדושים ואתרי עלייה לרגל. במאמריהם הם מציגים מבט רחב על מקומות קדושים ליהודים, לנוצרים ולמוסלמים, על האופן שבו טקסיות ועלייה לרגל מתעצבות בהם וכיצד הם משפיעים על המרחב של ארץ הקודש. יתר המאמרים באסופה מציגים אתנוגרפיות המתמקדות במקרי מבחן מסוימים. המאמרים מבוססים על עבודות שדה הכוללות תצפיות וראיונות, וגם ניתוח של חומרים טקסטואליים, קנוניים ועכשוויים, של תרבות חומרית, של חומרים מצולמים ושל יחסים מרחביים. כל המאמרים ניזונים מהקשרים תיאורטיים רחבים שיוצגו בקצרה בחלקים הבאים של המבוא.

מקום קדוש: בין סדר לבין כאוס

מדוע לחקור מקומות קדושים? מה ניתן ללמוד מן ההתמקדות העיונית והאמפירית בהם? קדושתם של מקומות שונה במידה רבה מכל תופעה חברתית ודתית אחרת. הם משמשים פלטפורמה ייחודית לביטוי ולהפגנה של מחשבות, רעיונות ופרקטיקות דתיות קנוניות, אפריוריות, רומנטיות, יצירתיות וחדשניות, המשלבות דמיון ותשוקה דתית של צליינים, תיירים, מבקרים, אמרגני המקום ובעלי¹⁸ מקומות אלו אינם רק ביטוי פיזי ורוחני ישיר של דת ממוסדת, אלא הם מייצגים תופעה מורכבת: הם מוצגים כאוטופיה של סדר וארגון וכפוטנציאל לכאוס והרס בעת ובעונה אחת; הם מבטאים את המרחב המשותף ואת האחוה מכוח השייכות של קבוצה חברתית למקום, אך גם את הקונפליקט בין קבוצות חברתיות שונות ויריבות, שחלקן מבקשות לקרוא תיגר על הסדר החברתי הקיים וחלקן מבקשות לשמר; הם ארכיטיפ של קדושה טרנסצנדנטית בלתי ניתנת לשינוי, אך הם גם מרחב דינמי וחומרי המשתנה באופן יום-יומי ובלתי פוסק;¹⁹ הם שטח המזוהה לעתים עם הדת הממוסדת, ולכן הם משמשים זירה לביצוע של טקסים מקובלים; עם זאת, הם גם מרחב פורה לזרמים כריזמטיים בעלי פוטנציאל לטרנספורמציה, זעזוע, מהפכה ושינוי תיאולוגי וחברתי, ולכן הם אינם מצויים בשליטה מלאה של הממסד ולעתים אף מאיימים עליו.²⁰

18 Stadler 2020, 2.

19 Stadler 2020.

20 Weber 1968. ככלל, המקום הוא רכיב מהותי בתולדות האנתרופולוגיה. בראשיתה הייתה הדיסציפלינה קרובה למחקר ההיסטוריה של הטבע (natural history), וחברות נתפסו כמשקפות את מצבו "הטבעי" של האדם. במובן זה, המקום לא היה רק האזור שחיו בו האנשים הקרובים לטבע, אלא גם שריד המשקף שלב מוקדם יותר בהיסטוריה האנושית (Fabian 1983; Coleman & Collins 2006). ואולם, תפניות ביקורתיות שהתחוללו במחצית השנייה של המאה ה-20 שינו את התפיסה בנוגע ל"מקום" והדגישו את היותו קטגוריה חברתית תהליכית ומובנית, שאינה רק שטח תחום או ניטרלי (Foucault 1986; Lefebvre 1991 [1974]). שינוי התפיסה גרם לכך שמחקרים החלו להתמקד באופנים שבהם בני אדם יוצרים "מקום" ותחושת מקום (sense of place) (Malkki 1992; Feld & Basso 1996). בעקבות משבר הייצוג באנתרופולוגיה הדגישו חוקרים וחוקרים את יצירת המקום גם על ידי האנתרופולוג עצמו ואת האופן שבו הוא מציג את המקום במחקר, וכך הפך המקום מקטגוריה גיאוגרפית לקטגוריה ספרותית (Clifford & Marcus 1986). חוקרים וחוקרים רבים טוענים בשנים האחרונות כי היצירה האנושית מושפעת גם מן האכיות החומריות

מחקר המקומות הקדושים מבוסס על התהוותה של "הקדושה" כקטגוריה אנליטית מרכזית בחקר הדתות בדיסציפלינות שונות. המחקר הפקיע את הקדושה, מונח ששימש לתיאור הנשגב בדתות מסוימות, לטובת ביסוסה של הדת כמסגרת אנושית אוניברסלית, תהליך שהגיע לשיאו בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20. דיון זה התעצב במידה רבה בעקבות ספרו החלוצי של ויליאם ג'יימס,²¹ שעסק בחוויה הדתית לסוגיה ובפיתוח הסברים על הדת הטבעית ועל ערך חיי הקדושה, ובעבודותיו של רודולף אוטו, שהגדיר את הקדושה באמצעות המושג נומינוס.²² אוטו הגדיר את החוויה הדתית כזרם אימננטי בחיי הנפש של הפרט, שאינו קשור לפיזיולוגיה או לפסיכולוגיה של האדם ולצרכים הנגזרים מהן. למעשה, זו הסיבה שהוא העמיד את הקדושה במרכז המחקר הדתי וראה בה סוגיה מהותית, שהבנתה מרחיבה, לפי טענתו, את הידע שלנו בהבנת חייו ונפשו של הפרט.

לעומת זאת, השימוש הנרחב בקטגוריית הקדושה במחקר החברתי צמח משתי עבודות רבות-השפעה: עבודותיו של מקס ובר על כוחה הטרוספורמטיבי של הדת בספרו על האתיקה הפרוטסטנטית ובדיוניו בכריזמה ובהיקסמות (enchantment),²³ ועבודתו של אמיל דורקהיים בספרו צורות היסוד של חיי הדת.²⁴ אף ששני החוקרים כוננו אסכולות שונות במחקר הדת, הם העמידו את הקדושה במרכז המחקר החברתי והתרבותי.

בעיני מקס ובר, הדת אינה קטגוריה נשגבת שהכלים המשמשים לחקירתה בצורה שיטתית הם מוגבלים, אלא קטגוריה חברתית-תרבותית, שההשפעות ההדדיות בינה לבין מישורים חברתיים אחרים, דוגמת המערכת הפוליטית או הכלכלית, אינן ניתנות להפרדה. למשל, ההתעמקות במהפכה הפרוטסטנטית, מושג הפרדסטינציה והסרת התיווך בין המאמין לבין האל יצרו, לפי ובר, קרקע

הנפרדות של המקום עצמו, שאינו משמש רק פלטפורמה לתרבות (Latour 2005). חוקרים אלו מחזירים את "הפיזיו" אל המחקר החברתי ודנים בו בצירוף ההיבטים הנרטיביים שהמחקר התמקד בהם בחצייה השני של המאה ה-20. סקירה זו, שאינה ממצה כמובן את התחום, נועדה להבהיר כי הכותבות והכותבים באסופת המאמרים הנוכחית אינם רואים במקום קטגוריה קבועה או ניטרלית, אלא מבקשים להבין את הדינמיקה בין חברה לבין מקום קדוש, כל אחד ואחת על פי דרכו.

21 ג'יימס 1949 [1902].

22 אוטו 1999 [1917].

23 ובר 1979; 1984.

24 Durkheim 1995 [1912].

פורייה לניתוח פרשני טקסטואלי, שהביא לשינויים כלכליים קיצוניים באירופה ובעולם כולו.

בדומה למחקריו של ובר, גם עבודתו של דורקהיים על הצורות האלמנטריות של הדת השפיעה רבות על מחקר הדת והחברה בשל עיסוקו בהיבט החברתי של הקדושה, ובעיקר בשל שתי טענות מרכזיות המרכיבות את הגדרתו למושג "דת".²⁵ ראשית, דורקהיים טען כי דת היא מערכת של אמונות ופרקטיקות הנוגעות לקדוש (sacred / sacré), המובדל מעולם החול ומן היום-יומי (profane). לדידו, החיים החברתיים נעים למעשה בין עולם הקודש לבין עולם החול, שתי מערכות נפרדות המקיימות ביניהן יחסי גומלין. הטענה השנייה שהעלה דורקהיים היא כי הקדושה וכל מה שקשור בה היא למעשה שיקוף של התפיסות, העמדות והמאווים של הקולקטיב. במילים אחרות, אמנם הדת מתמקדת לכאורה באל או בקדושה, אך למעשה היא משתמשת בקדושה כדי לעצב ולייצג את הרעיונות, את הערכים ואת הנרטיב של הקבוצה החברתית.

על בסיס גישות אלו, שעסקו בחוויה הדתית ובביטוייה, צמחה גישה הבוחנת את הקדושה ביחס למקום. את הגישה הפילוסופית הזאת פיתח מירצ'ה אליאדה, והיא שונה מגישתם של ובר ודורקהיים. בדומה לרודולף אוטו, אליאדה רואה בקדושה כוח אוניברסלי אימננטי, שאינו יכול להיות מוסבר בכלים של התיאוריה החברתית.²⁶ לדעתו, תופעות דתיות צריכות להיות מובנות מתוך עצמן (sui generis), ולא כתופעות פסיכולוגיות, ביולוגיות או חברתיות. אליאדה פיתח את מושג המקום הקדוש מתוך השוואות עשירות בין טקסטים וטקסים בדתות שונות וטען כי ראשיתה של התופעה הדתית נעוצה ב"הירופניה", רגע ההתגלות של הקדושה בעולם. לפי גישה זו, מקום התגלותו של האל או הקדוש הופך להיות המקום המסומן, כלומר הנקודה הארכימדית, אקסיס מונדי (ציר העולם), וסביבו מתהווה מרחב מובחן המעוצב כארכיטיפ של קדושה.²⁷ במובן זה הקדושה איננה יצירה תרבותית או חברתית, אלא עיקרון מארגן ועצמאי במרחב. מסיבה זו נמנע אליאדה מלעסוק בהקשרים ההיסטוריים והפוליטיים של מקום קדוש מסוים, ובמקום זאת ביכר להשוות מקרים מגוונים מתקופות וממקומות שונים.

25 שם, 47.

26 Eliade 1964 [1951]; 1958 [1949]

27 Eliade 1958 [1949]; 1959 [1957]

פער זה בין הגישה החברתית-פוזיטיביסטית של דורקהיים לבין הגישה הדתית-מהותנית של אליאדה הביא להתפתחותן של שתי גישות מובחנות לחקר המקומות הקדושים.²⁸ גישתו של אליאדה, המזוהה בעיקר עם מדע הדתות ועם ההיסטוריה של הדתות, הניבה מחקרים תיאולוגיים, פילוסופיים והיסטוריים על מקומות קדושים ותרמה ידע נרחב גם בנוגע לתכונות האימננטיות וגם בנוגע לביטויים דתיים ביחס לטרנסנדנטי. חוקרים שדגלו בגישה זו חולקים את ההשקפה כי קדושת המקום היא אינהרנטית, אי־זמנית וא־היסטורית וכי במקום הקדוש יש דבר־מה הנשגב מן המציאות.²⁹ בניגוד לגישה זו, סוציולוגים, אנתרופולוגים וחלק מחוקרי מדעי הדתות צעדו בנתיבם של ובר ודורקהיים וראו במקום הקדוש שיקוף של ה"טבע" החברתי והתרבותי של הקבוצה הנחקרת ושאפו לחקור את ביטוייו ואת השינויים שהוא משקף ומייצר. כפי שניסח זאת סמית', תלמידו ובהמשך אחד ממבקרי הבולטים של אליאדה, בני האדם אינם ממוקמים (במקום), אלא הופכים מקום לקיים באמצעות פעילות ריטואלית בו. במובן זה הם אחראים בעצמם לעיצוב הקדוש.³⁰

אסופת המחקרים שלפנינו ממשיכה את המסורת החברתית של דורקהיים וובר בניתוח הקדושה כתופעה חברתית. מסורת מחקרית זו נחלקת לשלוש תקופות עיקריות:

התקופה הראשונה מאופיינת בזיקה לתפיסה הדיכוטומית והאוניברסליסטית של קודש וחול שהציע דורקהיים בניסיון לבחון את הדינמיקה בין הקדושה לבין החברה. המקום הקדוש מתואר כחלק מן ההדדיות שבין המבנה החברתי, השייך לעולם החול, לבין האנטיתזה של הסדר החברתי, המכונה אנטי־מבנה, הנוצר בהשפעת המקום הקדוש. מייצגיה המובהקים של גישה זו הם ויקטור ואדית טרנר, שטענו שתחושת האחוה והשוויון בין העולים לרגל מתחזקת ככל שהם מתקרבים אל המקום הקדוש.³¹ לפי גישתם התהליכית־דיאלקטית, המקום הקדוש הוא נקודת השיא של תהליך אנטי־מבני, אך דווקא משום כך הוא תהליך המייצר סדר, מארגן את החיים החברתיים ומאפשר זיקה אל הקדוש.³² המשיכה אל הקדושה ואל

28 להרחבה על המחלוקת ראו Bilu 1988; Chidester & Linenthal 1995.

29 Chidester & Linenthal 1995, 5-6.

30 Smith 1992.

31 Turner 1973; Turner & Turner 1978.

32 על התיאוריה של טרנר, המורכבת ממבנה ומאנטי־מבנה, ראו בספרו (טרנר 2009).

המקום הקדוש היא תוצר רצונם של הפרטים, בכל תרבות, לצאת מחיי היום-יום ולהתקרב אל כוחות הסדר החברתי "הקדוש" ואל המנגנונים המשמשים לחיזוק ולייצוב של ההרמוניה והארגון החברתי, בעזרת כוחה של הקדושה. התקופה השנייה מתאפיינת במעבר מתיאוריות כלליות של סדר לעיסוק מקומי יותר במאבק ובקונפליקט. תקופה זו מתאפיינת במעבר לגישות הרואות בקדושה זירה של כאוס וקריאת תיגר על הסדר החברתי. בשנות ה-80 וה-90 של המאה ה-20 אתגרו שורה של חוקרים את קביעותיהם האוניברסליות של טרנר וטרנר וגם את שיטת המחקר, שהציעה הכללות רחבות על בסיס מחקר היסטורי ששילב אתנוגרפיה מצומצמת.³³ חוקרי התקופה השנייה ערכו מחקרים אמפיריים ארוכי טווח במקומות קדושים וקידמו את ההבנה שהמקום הקדוש איננו רק גורם לאיזון וליציירת סדר ומשמעת, אלא גם מעורר מתחים חברתיים ותחרות בין קבוצות ורעיונות שונים ואף יכול להוביל לכאוס.³⁴ בניגוד להגדרה של המקום הקדוש כמחולל השפעה ידועה, כרכיב קבוע ומסודר ביחסי המבנה והאנטי-מבנה, חוקרי התקופה השנייה ראו בו "כלי ריק המתמלא במשמעויות סמליות מעשה ידי אדם".³⁵ אם כן, אל מול תפיסת ה"חברה" כישות השואפת להרמוניה ולהסכמה, שאפיינה את דורקהיים ואת טרנר, בחרו חוקרי התקופה השנייה להציג את הקולות השונים ואת המאבקים בחברה, ולפיק תיאור את הקונפליקט החברתי כמצוי בלב תהליך ההבניה של המקום הקדוש.³⁶

התקופה השלישית, העכשווית, עוסקת במחקר על מקומות קדושים ככלי לביטוי ולשיקוף של תהליכים סוציו-פוליטיים וגיאוגרפיים רחבים. לפי תפיסה זו, המקום הקדוש לעולם אינו "כלי ריק" ואינו תבנית ניטרלית שהמציאות נוצקת לתוכו, אלא בראש ובראשונה מוצר חברתי תלוי נסיבות היסטוריות והקשרים חברתיים.³⁷ חוקרים המשתייכים לתקופה זו ערערו על שתי הפרדות קטגוריאליות שאפיינו את המחקר מאז דורקהיים. במקום להדגיש את מובחנותו של המקום הקדוש הציעו חוקרים אלו לבחון אותו כחלק ממארג החיים החברתיים

33 Eade & Sallnow 1991.

34 Bilu 1988; Eade & Sallnow 1991; Chidester & Linenthal 1995.

35 Eade & Sallnow 1991, 15.

36 Eade 2014; Eade & Katić 2014.

37 Knott 2005a.

והיום-יומיים, ועל כן מעבר לקטגוריות המצומצמות של הדת ועולי הרגל. לדידם, סוגיות יום-יומיות, כמו היבטים ארציים של כלכלה, מסחר, תזונה, חולי ובריאות, הם חלק בלתי נפרד מן המקום הקדוש.³⁸ בהמשך לטענות אלו, ולמול טענותיהם של חוקרי "הקונפליקט", חוקרי התקופה השלישית הציעו שלא להגביל את המקום הקדוש לדיון במישור היחסים החברתיים והפוליטיים בלבד, אלא להגיש גם את חשיבות המקום עצמו, למשל באמצעות ניתוח ההיבטים החומריים, הפיזיים והאסתטיים המשפיעים השפעה מכרעת על הפעילות האנושית סביבו.³⁹

הגישה המחקרית העומדת בבסיס אסופה זו מתבססת על המחקר העכשווי בתחום. לפי עיקרי הגישה, המקום הקדוש מתהווה כזירה חברתית, והוא נוצר ומשתנה על ידי סוכנים ומבקרים, מעשי אנוש יום-יומיים והצירוף של שיום, הענקת משמעות סמלית למקום, בנייה פיזית ועשייה טקסטית בו. רכיבים אלו נותנים למקום את כוחו ואת קדושתו, שהיא, כאמור, חברתית, הקשרית, חומרית, רבת-פנים וגוונים ולעולם אינה מנותקת מן העולם החברתי שמחוץ למקום הקדוש.

ארץ הקודש: טקסט, היסטוריה ומקום

אמנם, כפי שטען ויקטור טרנר, מקומות קדושים הם תופעה אוניברסלית המחייבת מחקר משווה, אך ארץ הקודש היא מרחב יוצא דופן שיש לדון במאפייניו הייחודיים. ראשית, ארץ הקודש היא אב-טיפוס למרחב קדוש לשלוש הדתות האברהמיות, והמקומות הקדושים הפזורים בה הם מודל לעיצוב הקדושה במקומות אחרים בעולם.⁴⁰ שנית, כאשר אנו בוחנים את מאפייניהם התרבותיים של מייסדי המחקר על מקומות קדושים, דוגמת דורקהיים, ג'יימס, אליאדה וטרנר וטרנר שהוזכרו למעלה, מדובר בדרך כלל בחוקרים ובחוקרות שצמחו בסביבה נוצרית או יהודית והושפעו רבות מן הרעיון המקראי של ארץ הקודש בכל הנוגע למרחב המוזכר בטקסטים הקנוניים או למרחבים אחרים. למשל, מוריס האלבווקס, שהיה

38 Orsi 1985; Coleman 2004; Knott 2005b

39 Coleman 2002, 360

40 Stadler 2020

תלמידו של דורקהיים וכתב את אחד המחקרים המוקדמים ביותר על מקומות קדושים במדעי החברה, העמיד את ארץ הקודש הנוצרית במוקד המחקר.⁴¹ ניתן לומר כי ארץ הקודש לא רק העסיקה חוקרים כקטגוריה מרכזית, אלא היא עצמה עיצבה את עצם ההמשגה המחקרית של מקום קדוש.⁴²

המושג "ארץ הקודש" מצוי בטקסטים הקנוניים של שלוש הדתות האברהמיות, ונעשה בו שימוש רחב בהיסטוריוגרפיה המחקרית שלהן. ואולם, ארץ הקודש אינה רק קטגוריה מחקרית, אלא קודם כול קטגוריה לשונית חיה, המשמשת בפיהם של צליינים, מבקרים ומאמינים משלוש הדתות: "הארץ הקדושה" (Terra Sancta בלטינית), ה־Holy Land באנגלית והמקומות הקדושים (Ἅγιοι Τόποι ביוונית), "א־דִיאר אל־מוקדסה" (الديار المقدسة בערבית) ו"ארץ הקודש" בעברית. הבחנה זו בין לשון המחקר לבין הלשון המקובלת בחברה נדונה רבות במחקר האנתרופולוגי, ובייחוד באמצעות המושגים אמיק (Emic) ואטיק (Etic), מושגים בינריים המבחינים בין שני אופנים של התבוננות ותיאור. אמיק מבטא תיאור המתבסס על עולם המציאות ועל המושגים של הנחקרים, ואילו אטיק מתבסס על עולמו של החוקר ועל מערכת המושגים התיאורטית שהוא שואב ממנה את הסבריו.⁴³ בחלק הקודם התמקדנו במושג הקדושה כקטגוריה של חוקרים (אטיק), ואילו החלק הבא מבהיר את האופן שבו מושג זה משמש בקרב הנחקרים (אמיק).

על פי הקנון היהודי, העולם נוצר בארץ הקודש מתוך אבן השתייה שעל ההר, המכונה במקרא הר ציון, הר יהוה או הר המוריה. לפי מסורות יהודיות רבות, במקום זה נוצר ונקבר אדם הראשון, בו הציצו קין והבל את קורבנם לאל, ובו נעקד יצחק (בראשית רבה כב ז); באותו מקום הקים דוד מזבח, ובנו שלמה המשיכו ובנה בו את בית המקדש (דברי הימים ב ג, 1). מימי בית ראשון היה מרחב זה לב הקדושה היהודית ומוקד העלייה לרגל המרכזי ביהדות. במהלך ימי בית שני התחזקה תופעה זו, ומאז ועד היום ירושלים היא מוקד הקדושה המרכזי ביהדות מבחינה פיזית, ובתקופות של היעדר נגישות ממשית – בעיקר מבחינה סמלית.⁴⁴

41 Halbwachs 1992 [1942]

42 וראו גם Asad 1993.

43 Geertz 1974.

44 ספראי 1965; Luz & Collins-Kreiner 2015; Talmon 1971.

ואולם, הגם שירושלים היא לב הקדושה, במסורת היהודית ארץ ישראל כולה היא הארץ שהקדושה נוצרה והתגשמה בה. לפי זכריה (ב 16), ארץ זו ניתנה לבני ישראל על ידי האל כ"ארץ המובטחת", ולכן יש מצוות שקיומן תלוי בנוכחות פיזית בה. כמו כן, כבר במופעים המקראיים המוקדמים יחסית ניכר כי הקטגוריה של מרחב קדוש משמשת את בני ישראל כדי לטעון לבעלות על הארץ המוצגת כ"ארץ כנען". תפיסה זו היא שהובילה זרמים יהודיים רבים לקדש מקומות שונים במרחב זה.⁴⁵

כבר בראשית הנצרות התפתחה תשתית ייחודית וחדשה להגדרתה של ארץ הקודש. תשתית זו נוצרה והתעצבה לנוכח נתיבי צעדיהם של ישוע, תלמידיו וקרוביו, והיא שהובילה לרענון ולגיוון של מפת הקדושה באזור. נתיביהן של הדמויות המרכזיות בברית החדשה הפכו למסלולי צליינות ולמקומות קדושים עוד במאה השנייה.⁴⁶ בהמשך, עם הפיכת הנצרות לדת הרשמית של האימפריה הרומית בשנת 324 לספירה, הלכה הצליינות הנוצרית והתחזקה, וכך גם קידושם של מקומות. לפי המסורת הנוצרית, האחראית המרכזית לכך הייתה הלנה, אמו של קונסטנטינוס הקיסר, שהגיעה לארץ הקודש ופתחה בפעילות לזיהוי אתרים מחייו של ישו, אמו ותלמידיו, כפי שהם באים לידי ביטוי בספרי קודש נוצריים. המקומות שהלנה זיהתה בעזרת יהודים מקומיים הפכו ליעדי עלייה לרגל,⁴⁷ ובדרך זו הוגדרו, למשל, כנסיית הקבר בירושלים, המכילה את מקום צליבתו של ישוע ואת קברו, כנסיית המולד בבית לחם ומקומות רבים נוספים בארץ הקודש.

המסורת הנוצרית קיבלה את קדושתה של הארץ המתוארת בברית הישנה ואימצה רבים מן המקומות שהיו קדושים ליהודים. בד בבד היא הוסיפה לנרטיב היהודי שכבות כרונולוגיות ומיתולוגיות שצמחו על פי הנרטיב הנוצרי החדש, וכך יצרה עקבות חדשים של קדושה במרחבים של ארץ הקודש.⁴⁸ כמו כן, הנצרות הוסיפה מקומות קדושים שלא נזכרו קודם לכן במפת הקדושה, דוגמת נצרת, משום שחשיבותם במסורת היהודית היא שולית. לאורך המאות נוצרה אפוא מפת קדושה נוצרית חלופית, המובדלת ממפת הקדושה היהודית. מפה זו התחזקה בשל

45 ריינר 1988; פראוור 2000.

46 גראבויס 1984; גראבויס ופרידמן 1986.

47 לימור 1996.

48 Wilkinson 1977; 1990; Halbwachs 1992.

הופעתם של עולי רגל רבים שהגיעו בעקבותיה אל האזור, פסעו וטיילו בו ואף כתבו על חוויותיהם במהלך המסע או לאחר שובם לביתם.⁴⁹

כתבי האסלאם הוסיפו נדבך ל"ארץ הקדושה" או "המבורכת" והפכו אותה ליעד מקודש וחשוב לעלייה לרגל גם לדת האסלאם. ואולם, בניגוד למקרא ולברית החדשה, הארץ הקדושה אינה מוגדרת בקוראן במפורש. מסורות אחדות מבהירות כי מדובר בארצם של אברהם, לוט ושלמה,⁵⁰ ובפסוקים מסוימים מודגש מעמדה של הארץ כמרחב שהאל קרוב בו אל ברואיו ועל כן הם יכולים לעבוד אותו ולמצוא בו את מקלטם ואת גאולתם.⁵¹ קדושתה של הארץ נובעת גם מקידושה של ירושלים, ובייחוד מקדושתו של מתחם אלאקצא.⁵² על פי מסורות פרשניות לקוראן, מוחמד ביקר במקום במסעו הלילי מן המסגד במכה אל ירושלים ובחזרה על גבי יצור פלאי. במקום שהוא הגיע אליו, אותו מקום שבו שכן לפי היהדות המקדש, הקימו המוסלמים מסגד עם כיבוש האזור. לאורך השנים שבהן חיו ושלטו מוסלמים במרחב, התבסס מקום זה ונוספו לו אתרים רבים, שמרביתם היו אתרים קדושים מקומיים בעיקרם.⁵³

אף שירושלים והמרחב המכונה ארץ הקודש נותרו משניים למכה ולמדינה, ירושלים (ובמידה פחותה, ארץ הקודש כולה) נותרה מוקד קדושה חשוב לאסלאם. יתר על כן, בחצי המאה האחרונה התרחשו שתי תפניות בחשיבותם של ירושלים ומסגד אלאקצא בעולם המוסלמי. תחילה, לאחר טראומת איבוד השליטה באלאקצא בעקבות מלחמת 1967, התחזק מעמדה של העיר בעקבות מסע ההסברה "אלאקצא בסכנה" שהובילו ירדן והפלסטינים.⁵⁴ לאחר מכן, וקרוב יותר לימינו, נחלש מעמדו של אלאקצא מבחינה פן-מוסלמית והתחזק מעמדו כסמל לאומי פלסטיני וירדני. לרוב, ככל שקהילה מוסלמית תהיה קרובה יותר לירושלים מבחינה גאוגרפית, כך העיר תהיה קדושה יותר בעיניה.⁵⁵

49 לימור 1998; ארד 2019; Stadler 2020.

50 רובין 2019, 329.

51 רובין 2019; Rubin 2008a.

52 Rubin 2008b.

53 ראו מאמריהם של לוז, רייטר וראובני בספר זה.

54 Reiter 2008, 8-9.

55 Reiter 2008; 2019.

מתפללים מוסלמים במסגד אלג'זר בעכו (צלם: גיא רייביץ)

אם כך, לפי מסורת הדתות האברהמיות, יותר מ־3,000 שנים חלפו מאז החל אברהם לקדש מרחבים בארץ הקודש, ומאז ועד היום מעורבים סוכנים שונים ומגוונים בייצור ובעיצוב של המרחב הקדוש באזור. לכאורה, סוכני הדתות השונות נאבקו זה בזה על השליטה הבלעדית בקדושה ובביטוייה הפיזיים במרחב, אולם מאבקים מרים אלו דווקא חיזקו את קדושתו של המרחב כולו מכיוון שהכרתה של דת אחת בקדושתו הדהדה בקרב הדתות האחרות והגבירה את חשיבותו בעיניהן. כחלק מתהליך זה עוצבה ארץ הקודש לאורך המאות תוך פעולות של בנייה, חידוש, תצוגה, שימור, הריסה וחזור חלילה. במרוצת ההיסטוריה הושפעה פעילות זו ישירות מיחסי הכוח הדינמיים בין הדתות השונות, ועיצוב הטריטוריה והנוף נעשה לרוב על ידי השלטון של אותה תקופה או על ידי פרטים או קבוצות השייכים לקבוצת הרוב השלטונית. מנגד, על קבוצות מיעוט הוטלו בדרך כלל מגבלות בכל הנוגע להקמת מקומות קדושים או לחידוש מסורות קדומות.

זאת ועוד, יצירת המקום הקדוש נעשית במקרים רבים כדי להנכיח ולחזק את השלטון הנוכחי במרחב אל מול קבוצות ששלטו בו קודם לכן. אם כן, התקופה שלאחר החלפת שלטון או דת במרחב היא בדרך כלל תקופה של צמיחה ופריחה של מקומות קדושים חדשים, וגם תקופה של חידוש, שיפוץ או החלפת בעלות של מקומות קדושים ותיקים או נשכחים. למשל, במאה הרביעית, לאחר שהדת הנוצרית הפכה לדת מקובלת ולאחר מכן לדת הרשמית של האימפריה הנוצרית, נוסדו בארץ הקודש מקומות קדושים נוצריים רבים.⁵⁶ באופן דומה, לאחר הכיבוש המוסלמי במאה השביעית נוצרו מרחבים מוסלמיים מקודשים, בראש ובראשונה בירושלים אך גם ברמלה ובמקומות נוספים במרחב. במאה ה-12 ובמאה ה-13, עם שלטון הצלבנים בארץ הקודש, חודשה האחיזה הנוצרית במקומות קדושים שנשלטו בידי המוסלמים. אחיזה זו לוותה בבנייה של מתחמים קדושים,⁵⁷ ותהליך דומה התרחש לאחר נפילת הצלבנים ועלייתם של הממלוכים, שבהנהגתו של הסולטאן ביברס, חידשו, פיתחו ויצרו מקומות קדושים כחלק מרכזי במאמציהם לאחוז במרחב ולזכות באהדת האוכלוסייה המקומית.⁵⁸ תופעה זו, של התפתחות מקומות קדושים בעקבות שינויים ביחסי הכוח, התבטאה לא רק באתרים מרכזיים, דוגמת הר הבית, אלא גם במקומות קדושים "אזוריים" ו"קטנים" יותר. מקומות אלו התייחסו פעמים רבות ל"גיבורים" ול"גיבורות" מקומיים שחיהם נקשרו במרחב המצומצם, דוגמת קברי צדיקים או לוחמים ב"מלחמות קודש", ולאירועים משניים ביחס לנרטיב הדתי הפופולרי, דוגמת מערת אליהו בכרמל. מקומות אלו צמחו לאורך ההיסטוריה מן הרמה המקומית והתקבלו לאחר מכן, יותר או פחות, בדת הממוסדת.⁵⁹ תהליך התקדשותם של מקומות מעין אלו שונה במקרים רבים מן המקומות הקדושים המרכזיים, משום שלרוב הם אינם מסתמכים על ספרות דתית מכוננת ואינם הופכים לחלק מקנון המקומות הקדושים, אם כי גם הם משמשים אמצעי לתביעה של בעלות על המרחב.

56 Markus 1994.

57 Feldman 2016.

58 לבנה כפרי 2000.

59 למשל, בילו 2005; בר 2007; Stadler 2020; Luz 2013.

התקופה המשמעותית ביותר בתהליך עיצובם של מקומות קדושים בתצורתם הנוכחית התרחשה במאה ה־18 ובמאה ה־19 בעקבות התגברות מעורבותן של המעצמות האירופיות, ובהמשך ארצות הברית, בארץ ישראל-פלשתינה לנוכח התפוררות האימפריה העות'מאנית. הדבר הוביל לתנופה בהקמת מבנים דתיים ולעידוד צליינות ותיירות לארץ הקודש.⁶⁰ בד בבד החלה להתפתח בתקופה זו הארכיאולוגיה של מרחב ארץ הקודש, ששימשה זירה מרכזית שבה השתלבו יחד תיאולוגיה, פוליטיקה ומדע בעיצובה של ארץ הקודש, בפרט דרך מה שהוגדר כפרויקט זיהוים של אתרים מן הברית הישנה והחדשה.⁶¹ דריסת הרגל שניתנה למעצמות הובילה אותן להתחרות על הנכחת כוחן מתחת לאדמה ומעליה באמצעות שחזור והקמה של מקומות קדושים ותיקים וחדשים, והתהליך נמשך גם בתקופת המנדט הבריטי באזור. בעקבות כך התבטאה תקופת דעיכתה של האימפריה העות'מאנית לא רק בחידושם של מקומות נוצריים, אלא גם בחיזוק מעמדה של ארץ הקודש הנוצרית. אותותיו של התהליך ניכרים היטב גם כיום, כאשר ישראל היא הריבון המרכזי במרחב של ארץ הקודש.

המקומות הקדושים ומדינות הלאום

מקומות קדושים, ובמידה רבה קדושה דתית בכלל, זוכים לעתים קרובות לחיזוק מצד מדינות הלאום, ולא אחת מתקיימת בין השניים מערכת יחסים סימביוטית. על אף טענות שרווחו במחקר האקדמי בנוגע לדחיקתה של הדת בידי המדינה המודרנית, הרי היא עשתה ועושה שימוש רב במקומות קדושים כדי לאשרר את קיומה ולטעון את עצמה בכוח שמקנה הקדושה.⁶² מטבע הדברים, ספרות אקדמית ענפה נכתבה על הקשר שבין מקומות קדושים לבין לאומיות. מבין האנתרופולוגים, אחד הראשונים שעשו זאת היה וולף⁶³ שהציג את המדונה מגואדלופה (בת דמותה של מרים, אמו של ישוע) ואת המקדש

60 בן אריה 1970; כהן־הטב 2007, 5; Bar & Cohen-Hattab 2003.

61 בן אריה 1970; 1986; פייגה ושילוני 2008; Silberman 1982.

62 Asad 2003; Knott 2005a. מובן שתופעה אחרת הנקשרת לעניין זה היא השימוש של מדינת הלאום בכלים דתיים, ובפרט בקידושם של אתרים לאומיים שאינם דתיים, אולם זו תופעה נפרדת. מוקד הדיון כאן הוא אתרים שקדושתם קשורה הדוקות במסגרת הדתית.

63 Wolf 1958, 370.

שהוקם לכבודה במקסיקו סיטי כסמל לאומי מאחד, בייתור במהלך המאבק למען עצמאותה הלאומית של מקסיקו בראשית המאה ה-19. מקרים אלו אינם שייכים רק לתקופת עיצובה של הלאומיות המודרנית, אלא הם מתקיימים עד היום, ובפרט במרחבים ששאלת שייכותם הלאומית עמומה, דוגמת המקרה של לורד שבצרפת,⁶⁴ מדג'וגוריה שבהרצגובינה⁶⁵ או סינגפור.⁶⁶

כחלק מתופעה זו ניתן כמובן למנות גם את המרחב הגיאוגרפי של ארץ הקודש. קריאה במאמרים הנכללים באסופה זו מבהירה כי המגמה החשובה ביותר בכל הקשור למקומות הקדושים במרחב זה במאה האחרונה היא עלייתו של ריבון חדש במרחב – מדינת הלאום. מאה השנים האחרונות כוללות מאבקי גבולות בלתי פוסקים בין הכוחות השונים במרחב, בד בבד עם עלייתה והתבססותה של מדינת הלאום היהודית, השולטת כיום בחלקים מרכזיים בארץ הקודש, ובראש ובראשונה בירושלים.⁶⁷ לאורך ההיסטוריה, וגם כיום, סימלה השליטה בירושלים ריבונות רחבה יותר על המרחב המכונה ארץ הקודש.

המאה ה-20 נפתחה עם התמוטטותה של האימפריה העות'מאנית וכיבוש המרחב על ידי האימפריות האירופיות. במשך עשורים אחדים נמצא שטחה של ארץ הקודש בתחומי המנדט הבריטי, אך לקראת אמצע המאה ה-20 דעך כוחן של המעצמות המערביות-נוצריות וכוננו במרחב שתי ישויות מדיניות – מדינה ערבית שחי בה רוב מוחלט של מוסלמים (ירדן) ומדינה יהודית (ישראל). מ-1948 ועד 1967 שלטה ירדן בשטח שנמצאים בו המקומות הקדושים המרכזיים באזור. ירדן, מדינת לאום צעירה באותם ימים, הפקיעה לעצמה את התפקיד של שומרת המקומות הקדושים, ודרך כך אשררה את קיומה ואת חשיבותה האזורית.⁶⁸ על רקע היעדר הנגישות למקומות קדושים יהודיים קודשו, חודשו והומצאו בשנים אלו, העשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל, מתחמים יהודיים במערב ירושלים ובגליל ונוצרו מסורות חדשות בנוגע אליהם.⁶⁹ בה בעת הלכה ונוצרה

64. Eade 2015.

65. Skrbis 2005.

66. Kong 1993.

67. Lustick 1993.

68. Katz 2005.

69. בר 2007.

מפת קדושה של הדת האזרחית-ישראלית, שבמרכזה עמד הר הרצל ובשוליה מקומות כתל חי ומצדה.⁷⁰

בתקופה זו השתנה גם המאזן הדמוגרפי במרחב. מסוף המאה ה-19, וביתר שאת בשנים שלאחר הקמתה של מדינת ישראל, החלו יהודים רבים להגר למדינה הצעירה, והתפרשותם סימנה גם את זיקתם הגוברת אל המרחב. נוסף על כך, תוצאות המלחמות האזרחיות ב-1948 וב-1967 הובילו לגירושם ולמנוסתם של מוסלמים ונוצרים פלסטינים מן המרחב של ארץ הקודש. בעקבות תהליכים אלו השתנה המאזן הדמוגרפי – הוא כלל רוב יהודי, וחלו בו פיתוח ניכר במספרם היחסי של המוסלמים ודעיכה בנוכחותם של תושבים נוצרים.⁷¹ במילים אחרות, ארץ הקודש הפכה ליהודית יותר, לאתרים הקדושים היהודיים נוסף קהל מבקרים פוטנציאלי רחב יותר, ובתחומי מדינת ישראל הושקעו תקציבים משמעותיים במרחב המקודש היהודי, ולא בנוצרי ובמוסלמי.

מלחמת 1967 יצרה מציאות חדשה באזור בהיבטים רבים. בכל הנוגע למקומות הקדושים, מרביתם עברו לאחר המלחמה לשליטת ישראל, והאחיזה במרחב הובילה לשינויים במפת הקדושה היהודית לעומת המצב בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. חלק מן המקומות הקדושים שהפכו לחשובים עד 1967 נשכחו או נעלמו, ומקומות קדושים ותיקים ומרכזיים זכו לתחייה.⁷² בו בזמן הובילו גלי ההגירה, בעיקר ממדינות צפון אפריקה, לפעילות נרחבת לקידושם של מקומות בפריפריה הישראלית, שבה שוכנו מרבית המהגרים, הן באמצעות חידוש מקומות קיימים, כמו קבר חוני המעגל בחצור הגלילית, קברי אסתר ומרדכי ביער ברעם ורבים אחרים, הן באמצעות יצירת מקומות קדושים חדשים, כמו קברי הצדיקים לכבוד הבבא סאלי בדרום ישראל (ראו את מאמרו של בילו בספר זה).

70 Ben-Yehuda 1995; Zerubavel 1995.

71 חשוב לציין כי מאז שנות ה-50 של המאה ה-20 לא חלו שינויים של ממש בשיעורם היחסי של היהודים והערבים (מוסלמים ונוצרים) בתחומי מדינת ישראל. שיעור הערבים נע בין 10 ל-20 אחוזים (כיום), והתנודות מתרחשות לרוב בעקבות מלחמות אזרחיות וגלי הגירה של יהודים לישראל (Abu-Lughod 1971).

72 בר 2007.

מבקרים יהודים רוקדים בכניסה לקבר המיוחס לרבי יונתן בן עוזיאל, בסמוך לעמוקה שבגליל (צלם: גיא רייביץ)

בד בבד עם ההתחדשות והעלייה במספרם של אתרי הביקור הקדושים ליהודים חלה ירידה במספר המקומות הקדושים למוסלמים. חלקם נשכחו לאחר שהפכו מאתרי דת פעילים לאתרי פולקלור ומורשת, ורבים נהרסו על ידי מדינת ישראל לאחר מלחמת 1948. יש אתרים שהגישה אליהם נאסרה, וחלקם, בעיקר קברי קדושים,⁷³ הפכו למקומות קדושים יהודיים תוך ייחוסם לדמויות אחרות. תהליך זה נמשך עשורים אחדים, ולמעשה עד היום. לעומת זאת, כפי שמראה לוז במאמרו בספר זה, חלק מן האתרים שלא נשכחו, או שומרו בכוחות מקומיים, הפכו לאתרי התנגדות שהמיעוט המוסלמי-ערבי משמיע באמצעותם את קולו.

73 בעברית התקבע המונח "קבר שיח" המעיד בעיקר על המתרגמים, ולא על המונח המקורי. בערבית יש מונחים שונים המשמשים לתיאור הקברים הקדושים, דוגמת ולי, מקאם, משהד, מואר. למיון וסיווג ולהתפתחות היסטורית של מקומות אלו ראו, למשל, מרי (Meri 2002), ובפרט עמ' 251–272. תודה לנמרוד לוז על הסיוע בהערה זו.

במילים אחרות, במרחב הקדוש המוסלמי חל תהליך כפול של דילול עם התחזקות שלטתה של מדינת ישראל בארץ הקודש – במישור אחד, רבים מן האתרים הקדושים חדלו לתפקד, ובמישור אחר, אתרים קדושים אחרים הפכו לסמל לאומי מקומי על חשבון חשיבותם הדתית-מוסלמית הרחבה יותר.

התמקדותו של המאבק הנוכחי במרחב בין מוסלמים לבין יהודים, עוצמתן הפוליטית והכלכלית של מדינות נוצריות וגם הויקה התזקה בין כנסיות ומדינות נוצריות לבין מדינת ישראל גרמו לכך שהתבססותה של ישראל כריבון במרחב לא הובילה לפגיעה ניכרת במקומות הקדושים לעדות הנוצריות השונות.⁷⁴ מרבית המקומות הללו, ותיקים כחדשים, עודם מעוצבים ומנוהלים על ידי סוכנים נוצרים החיים במקום. עם זאת, בשנים האחרונות הצטרפו לעיצובו של המרחב הנוצרי גורמים חדשים, ובהם מדינת ישראל, וגם גורמי ממשל שונים ויזמים מקומיים ופרטיים.⁷⁵ גורמים אלו ממשיכים שרשרת ארוכה של שחקנים נוצרים שהיו מעורבים בעיצובה של מפת המקומות הקדושים, אך הם בבחינת גורם חדש ותפקידם בעיצוב המקומות חדש אף הוא.⁷⁶

מעבר לכוחות הלאומיים, בשנים האחרונות בולטים גם תהליכים בין-לאומיים וגלובליים המשפיעים על המקומות הקדושים בארץ הקודש. בדומה לתופעות גלובליות אחרות, גם כאן בולטת תנועתם של אנשים במרחב הגלובלי ועלייתה של המדיה הבין-לאומית, המשפיעות יחד ולחוד על הפופולריות הגוברת של המקומות הקדושים.⁷⁷ תנועה זו במרחב כוללת בעיקרה צליינים נוצרים ויהודים, אולם כפי שמציגים לוקינג במחקרה על צליינים אינדונזים⁷⁸ ורייטר במאמרו בספר זה, גם קבוצות מוסלמיות מצומצמות מגיעות למדינת ישראל למטרת עלייה לרגל.

יתר על כן, התנועה הגלובלית שיעדה מקומות קדושים אינה מוגבלת לצליינים, והגבולות בין צליינים לבין תיירים או בין צליינים לבין מהגרים מיטשטשים בהדרגה, כפי שטוענים פלדמן והקר (בהתאמה) במאמריהם בספר זה. למעשה, ניתן לומר כי המבקרים במקומות הקדושים הם חלק מן המערכת

74 רמון 2012.

75 Feldman 2016.

76 ראו את מאמרו של חן בספר זה.

77 השוו, למשל, Appadurai 1996.

78 Lücking 2019.

הכלכלית העולמית וממערכת התיירות הגלובלית. הביקור במקום הקדוש מחייב נסיעה או טיסה וצריכת שירותים נוספים, כמו לינה, מזון ושתייה, ובמרבית המקרים המבקרים מוסיפים לכך גם קנייה של מזכרות. כך, נוסף על הכלכלה הישירה של המקומות הקדושים, הצליינות והתיירות אליהם מייצרות כלכלות נלוות, כגון יצרני מזכרות, שירותי רפואה, הסעדה וכביסה ועוד. תהליכים אלו מיטיבים כמובן עם כלכלתה של מדינת הלאום שהמבקרים מתארחים בה, ועל כן השיקול הכלכלי גובר לעתים על שיקולים לאומיים, כמו הצגת נרטיב לאומי ברור.

המחקר המקומי על מקומות קדושים: ציונות, לאומיות וביקורת

עלייתה של מדינת ישראל ככוח הפוליטי המרכזי בארץ הקודש לא התמצתה רק בריבונות פוליטית, אלא כללה גם פעילות אינטלקטואלית נרחבת בנוגע למרחב של ארץ זו.⁷⁹ ראשיתו של המחקר הישראלי על ארץ הקודש נובעת מיחסה המורכב של הציונות אל המרחב. ארץ ישראל, ארץ הקודש שהייתה מושא לערגה נשגבת של יהודים מזרמים שונים, נדרשה לעבור מרעיון מופשט לאדמה וטריטוריה וממקום מיתי לזירה קונקרטית. כחלק מתהליך זה נכבשה הארץ בהדרגה בפעולות שונות: הקמת יישובים, כיבוש צבאי, עבודת אדמה ובנייה של תרבות וחינוך.⁸⁰ בתוך מגוון הפעולות האלה הפכה חקירת המרחב, או מה שכונה "ידיעת הארץ", לנדבך מרכזי בפעילות הציונית.⁸¹

למידת המקום לא הייתה רק ביטוי בפעילות הציונית לכיבוש של המרחב. החקירה, הלמידה והידיעה נתפסו גם כחשיפה וכביסוס של הקשר בין ארץ ישראל לבין עם ישראל. בנייתו של קשר זה נועדה להגדיר את היישוב היהודי-ציוני, ובהמשך את מדינת ישראל, כהמשכה של ריבונות יהודית קודמת בארץ וליצור שיח של זכויות מרחביות ולאומיות. חקר ארץ ישראל התבסס אפוא כתחום מרכזי המשקף את היכרותה של המדינה המתהווה עם המרחב "הטבעי" לה, ובעקבות כך גברו פעילותם וחשיבותם של יצרני הידע על ארץ הקודש, כגון היסטוריונים, ארכיאולוגים, גיאוגרפים ומורי דרך ותחום הלימוד המשותף שיצרו – "לימודי ארץ ישראל". במילים אחרות, חשיבותה של ארץ הקודש היהודית מצאה את

79 בן אריה 2001.

80 פייגה 2017.

81 גורביץ' וארן 1991, 54.

ביטוייה בפרויקט הציוני גם כתחום מדעי מובחן. הספרות העברית על ארץ הקודש משקפת מפעל ידע מרשים, הכולל תחומי דעת רבים וקולות מגוונים ולעתים סותרים, שקצרה היריעה מלסקור אותם באופן מקיף במבוא זה.

על אף המגוון ניתן להצביע על תחומים מרכזיים של ייצור ידע, ובהם ספרות הפונה לקהל הרחב ובכך מנגישה מידע. ספרות כזאת גם יוצרת כמובן נרטיבים יהודיים עדכניים של ארץ הקודש,⁸² שהביאו להתבססותם של מוסדות אקדמיים שהציגו מחקרים היסטוריים, ארכיאולוגיים, משפטיים, גיאוגרפיים ומתחום המחקר של "לימודי ארץ ישראל".⁸³ לגישה ההיסטורית של מחקרים אלו שתי השלכות מרכזיות: ראשית, המוקד הכרונולוגי נותן משנה תוקף לטענה בדבר סדר הופעתן של הדתות בארץ הקודש ומציג נרטיב המדגיש את עליונותה של היהדות לעומת הנצרות והאסלאם. שנית, שיטות המחקר בתחומים אלו ממוקדות בעצמים דוממים ומעניקות סמכות רבה יותר לחוקר, הן כאשר מדובר בממצאים חומריים בשטח הן בנוגע לטקסטים מוקדמים, והללו מוצגים לרוב במנותק מן ההווה. יתר על כן, ההתמקדות במחקר טקסטואלי העניקה מקום רב לנרטיב המקראי על חשבון גורמים אחרים, למשל קולותיהם של אנשי המקום, קבוצות מיעוט וגורמים בלתי פורמליים שונים.⁸⁴

אף שמדעי החברה מציעים גישה אחרת לחקר המרחב, מדעי החברה שצמחו באקדמיה הישראלית בשנותיה הראשונות היו מגויסים במידה רבה גם הם לבניין המדינה, ובשל כך התמקדו החוקרים והחוקרות בבעיות הקשורות בניהול החברה דאז, כגון קליטת עלייה, צורות התיישבות ואף היבטים חברתיים בצה"ל.⁸⁵ חקר הדת בכלל, והמרחב המקומי הקדוש בפרט, לא נתפסו אפוא כעיסוק מרכזי של מדעי החברה. ואולם, בעשורים האחרונים חלו שינויים של ממש בשדה המחקר, ובהם גיוון רב יותר בתחומי המחקר, ביקורתיות כלפי המחקר החברתי שנעשה

82 לדוגמה, וייס 1987; מיכלסון ועמיתים 2000.

83 למשל, איש שלום 1932; וילנאי 1986; ריינר 1988; ברקוביץ 2000; 2006; לימור וריינר 2005; חן ושגריר 2011. לדיון בויקה שבין חוקרים לבין מוקדים של כוח פוליטי, דוגמת השפעתו של יצחק בן-צבי, ראו ליסק וכהן 2010.

84 חוקרים הציעו לבחון תהליך מקומי זה של יצירת ידע על רקע מגמות בין-לאומיות של קולוניאליזם ויצירת ידע על המרחב, שהובילו בהמשך לקידוש אתרים לאומיים שאינם דתיים או "קידושם" הלאומי של אתרים דתיים, לא בהכרח על ידי אנשים דתיים (רוי קרקוצקין 2005; Abu El Haj 2001; Selwyn 1996).

85 רם 1993; יאיר ואפלויג 2005.

קודם לכן ועליית קרנו של מחקר הדת והמקומות הקדושים במדעי החברה כחלק מן הביקורת על תורת החילון והמודרניזציה. בהתאם לכך, אסופה זו מבקשת לתת ביטוי לקולות בעלי העניין – מבקרים, צליינים ומאמינים, תושבים, מפתחים, מנהלים ועובדים כפי שהם פועלים כיום במתחמים הקדושים בארץ הקודש ותופסים אותם. ביטוי זה קשור הדוקות לשיטת המחקר האתנוגרפית, השונה מהתבססות על מקורות דוממים. האתנוגרפיה מבוססת על עבודה עם אנשים חיים או מבקרים במרחב כיום, ולכן היא נוטה להציג נרטיבים מרובים של קדושה ולהנכיח תפיסות מרחב מגוונות, קונפליקטיות, התנגדות ושינוי פעולה.

המחקר על מקומות קדושים בישראל – פלסטיין: הפרספקטיבה של מדעי החברה

המחקר החברתי על מקומות קדושים בארץ הקודש החל להתפתח בהדרגה בשנות ה־80 של המאה ה־20, ובמוקד עמדו תופעות של צליינות בפריפריה הישראלית. מחקרים אלו לא התמקדו במקום הקדוש כזירה בפני עצמה, ואף לא ברעיון של ארץ הקודש כשדה ייחודי, והמשותף להם היה בחינה של אורחות חיים שנתפסו כ"אחרים", הרחק מן המרכז הגיאוגרפי והחברתי של מדינת ישראל ושל האקדמיה הישראלית.⁸⁶ בין מחקרים חלוציים אלו ניתן למנות את עבודותיהם של עמנואל מרקס על צליינות בדואית בחצי האי סיני, שהייתה בגדר פריפריה ישראלית באותם ימים,⁸⁷ מחקרו של אלכס וינגרוד על רבי חיים חורי, "הצדיק של באר שבע", ועל העלייה לרגל השנתית לקברו,⁸⁸ ומחקריו החלוציים של יורם בילו על קברי צדיקים בישראל.⁸⁹

בשני המקרים האחרונים התמקד המחקר ביהדות צפון אפריקה והושפע מעבודתו המקיפה של חוקר הפולקלור, יששכר בן עמי, על צדיקי מרוקו בישראל ובמרוקו.⁹⁰ במוקד מחקרים אלו עמד מעשה העלייה לרגל והביקור במקום הקדוש,

86 אבוהב 2010.

87 Marx 1977; 1985.

88 Weingrod 1990.

89 בילו 1997; 2005.

90 בן עמי 1984; 1995.

ונקודת מבטם המחקרית התרכזה בזיקה שבין העלייה לרגל לבין ההקשר החברתי הרחב יותר, שהצליינים יוצאים ממנו וחוזרים אליו. המאפיין האחרון נובע במידע רבה מהיבט נוסף המשותף לכל המחקרים החלוציים הללו, והוא מרכזיות התיאוריה של האנתרופולוג הבריטי, ויקטור טרנר, שהוזכר למעלה, שההגיש את חשיבותה של העלייה לרגל לחיזוק הלכידות והשייכות החברתית.⁹¹ מרקס ווינגרוד מותחים ביקורת מסוימת על עבודתו של טרנר, אם כי היא מקובלת עליהם כמצע תיאורטי, אך עבודתו של בילו צומחת מתוך ביקורת ישירה של המודל. אחת הטענות המרכזיות דחתה את התיאוריה האוניברסלית של טרנר, משום שהיא אינה משקפת באופן מהימן את כלל ההיבטים החברתיים של עלייה לרגל.⁹²

למול ההסבר של ויקטור טרנר הראו חוקרים כי תהליך העלייה לרגל תלוי תרבות ותלוי הקשר גיאוגרפי והיסטורי, והמקום הקדוש קורא תיגר במקרים רבים על הסדר החברתי ואינו משמר אותו. בהקשר רחב יותר, ביקורת זו על תיאוריה כללית של עלייה לרגל נוצרה בתקופה שבה קרא השיח הפוסט-מודרני לדחות ולבקר מחקרים המבוססים על סיפורי-על, על רעיונות גדולים ועל תיאוריות משוות מכליליות.⁹³ בזיקה לביקורת זו, מרבית המחקר שהתפתח בישראל מאז ועד היום התמקד במחקר מיקרו-חברתי, העוסק בחשיפת סיפורים מקומיים ממוקדים ונרתע משימוש בתיאוריות גדולות ואוניברסליות. אנו סבורים אפוא כי עדיף לאפיין את ספרות המחקר על ארץ הקודש על פי שימוש במילות מפתח, קטגוריות, המשמשות מעין "תיאוריות קטנות" ומארגנות את המחקר על המקום, מאשר לסווג את המחקרים לפי המוקד הדתי או הגיאוגרפי שלהם.

באופן הרחב ביותר ניתן לחלק את המחקרים החברתיים על ארץ הקודש בעשורים האחרונים למחקרים שהתמקדו בצליינים ולמחקרים שהתמקדו במקום הקדוש. המחקרים ממוקדי הצליין נחלקים לשניים: גיאוגרפים וחוקרי תיירות חקרו את מאפייניו של עולה הרגל, הנוצרי או היהודי, וסיווגו אותו על הרצף שבין צליין לבין תייר.⁹⁴ או ציינו את החלוקה בין קבוצות נוצריות נפרדות.⁹⁵

91 Turner 1973.

92 Bilu 1988; Coleman & Elsner 1995, 202.

93 Lyotard 1984.

94 על הרצף שבין תייר לבין צליין ועל עמעות הפער שבין שתי הקטגוריות ראו: Cohen 1979.

Smith 1992.

95 Sizer 1999; Collins-Kreiner & Kliot 2000; Fleischer 2000; Shoval 2000; Collins-Kreiner 2006; 2007; 2010.

מחקרים אלו הם בעלי גוון יישומי, ופעמים רבות מטרתם לאפשר לגורמי תירות ולמנהלי אתרים להכיר את מאפייניהם של עולי הרגל.

מחקרים נוספים עסקו בחוויה של עולה הרגל לאורך מסעו, בין שמדובר בצליינים נוצרים,⁹⁶ בצעירים יהודים במסעות "תגלית"⁹⁷ או בעובדים זרים המתגוררים בישראל ומעניקים לשהותם משמעות של עלייה לרגל.⁹⁸ במחקרים אלו ניכרת השפעתה של התנועה האנושית הגלובלית, שבמסגרתה מתפתחת צליינות בין-לאומית לארץ הקודש בקנה מידה חסר תקדים, וגם המחקר על תופעה זו משקף מעבר ממיקוד ב"אחר" שבתוך מדינת ישראל לאחר המגיע ממרחבים חיצוניים.

בעשרים השנים האחרונות הפכו מחקרים ממוקדי צליינים וצליינות למיעוט, ומרבית המחקר החברתי-אמפירי העכשווי על מקומות קדושים בארץ הקודש מתמקד במקום הקדוש. חווית הצליינים היא נדבך במחקרים אלו, אך במוקד עומדות ההבניות השונות והמשתנות של מקומות קדושים בעלי אופי פוליטי והסוכנים השונים האחראים ליצירתם, לפיתוחם ולניהולם של מקומות כאלו. את המעבר מן המסגרת התיאורטית של צליינות למסגרת תיאורטית של "מקום" ניתן לייחס לתהליכים עולמיים במחקר האנתרופולוגי, ובהם השפעה של "המפנה המרחבי", כלומר הדגשת מחקר אנתרופולוגי של מקומות ומרחבים שהושפע מגיאוגרפיה ביקורתית,⁹⁹ ובמידה מסוימת גם "המפנה החומרי", שבמסגרתו דחקו את האנתרופולוגים לחשוב על המסגרת האנושית לא רק בנוגע לבני האדם, אלא גם בנוגע להיבטים החומריים המעורבים בקיומם ולהשפעתם של הפצים בזירות המחקר השונות.¹⁰⁰

מאפיין מרכזי במעבר של מוקד המחקר מצליינות למקומות הוא הדגשת הקונפליקטים במקום הקדוש ומסביב לו. מאפיין זה נולד כחלק מן התגובה לתיאוריה של טרנר, אך יותר מכך – לנוכח שפע האתרים הקדושים באזור המרכזי לשלוש הדתות האברהמיות והסכסוכים הרבים בו.¹⁰¹ גישה זו משתקפת היטב

96. Bajc 2006; Belhassen *et al.* 2008; Belhassen 2009; Kael 2010; 2012

97. Kelner 2010

98. Liebelt 2010

99. Harvey 1989; Soja 1989; Lefebvre 1991 [1974], וראו גם הערה 20 במבוא זה.

100. לדוגמה, אלאור 2014; Miller 2005; Latour 2005; Ingold 2000.

101. Breger *et al.* 2009; 2013

בהתבוננות במילות מפתח של שמות מאמריהם של חוקרים אלו: אנטגוניזם,¹⁰² אלימות דתית,¹⁰³ התנגדות,¹⁰⁴ מלחמה,¹⁰⁵ מאבקים,¹⁰⁶ [נרטיבים ב]מחלוקת¹⁰⁷ וניכוס טריטוריאלי.¹⁰⁸

שוטרי משמר הגבול מווסתים את כניסתם של צליינים נוצרים לעיר העתיקה בירושלים בהג הפסחא (צלם: גיא רייביץ)

העיסוק במתחים נחלק בין קונפליקטים פנים־דתיים לבין קונפליקטים בין־דתיים. בקרב הראשונים מצויים מחקרים שעסקו בעימותים בין קבוצות מאותה

.Bowman 2012 102

.Friedland & Hecht 1998 103

.Luz 2008; 2013 104

.Hassner 2009 105

.Halevi 2015 106

.Feldman 2014a 107

.Stadler 2015a 108

דת החולקות אתר משותף,¹⁰⁹ לדוגמה בהקשר היהודי קיימים מחקרים עכשוויים על הכותל המערבי לנוכח מאבקן של נשות הכותל.¹¹⁰ חוקרים אחרים הרחיבו את נקודת המבט אל מאבקים בין בעלי סמכות דתית לבין מאמינים ומאמינות בתוך עדה מסוימת, כמו במחקרה של שטדלר על חג הדורמיציון בקבר מרים,¹¹¹ שגרסה מעודכנת ומורחבת שלו מופיעה בספר זה, או למאבקים בין עדות נוצריות שונות באתרים קדושים מחוץ לירושלים.¹¹²

רבים יותר הם המחקרים העוסקים בעימותים בין קבוצות דתיות או לאומיות שונות. הראשון שעסק בכך היה באומן, שבחן מקומות קדושים בירושלים ומסביב לה מתוך התבוננות במתחים בין העדות הנוצריות ובהתלכדות הפלסטינית הכלל-לאומית לצורך התנגדות לאחר הישראלי.¹¹³ לזו, במחקרו על מקומות קדושים מוסלמיים, התמקד בהיבטים הפוליטיים של מקומות אלו. במחקריו, שאותם הוא מסכם במאמר הרביעי בספר זה, הוא מראה כיצד קבוצות הגמוניות מנכיחות את מעמדן באמצעות המקום הקדוש וכיצד קבוצות מיעוט, המתנגדות להגמוניה, נאבקות להגדרה עצמית ולשליטה מרחבית דרך שימוש בנוף ובמקום המקודש.¹¹⁴ שטדלר, במחקרה על זירות קדושות לנוצרים וליהודים, בוחנת את האופן שבו הנוף והמקום הקדוש משמשים כלי ליצירת טענות ודרישות טריטוריאליות בידי קבוצות מיעוט. טענתה היא כי קבוצות של מיעוטים משתמשות במקום הקדוש לא רק כדי לקרוא תיגר או לבסס את זהותן האתנית והפוליטית במרחב של ישראל-פלסטין, אלא בעיקר כאפשרות לתבוע בעלות על אדמות ולנכס אותן על ידי קיום טקסים במקום הקדוש וקישורו למיתוסים מכוננים של הקבוצה.¹¹⁵ שטדלר מראה כי המקום הקדוש הוא כלי בידי קבוצות, הרואות את עצמן אוטוכטוניות, לביסוס הקשר עם האדמה ועם המקום. הן עושות זאת על ידי אימוץ של טקסי אדמה ופיריון, ובפרט בשימוש במיתוס של "האם הגדולה", דמות נשית המשקפת את מצבה של הקבוצה כיום במרחב המדינתי.

109 למשל, Cohen 2008; Bowman 2011.

110 Reiter 2017.

111 Stadler 2011.

112 Cohen-Hattab & Shoval 2007; Shmueli *et al.* 2014.

113 Bowman 1991; 1993; 2012.

114 Luz 2008; 2010; 2013; 2005.

115 Stadler 2011; 2015b; 2019; 2020.

קבוצה אחרת של חוקרים וחוקרות, המתבוננים במקומות קדושים מתוך הפריזמה של מדעי החברה, גורסת שהתמקדות בקונפליקט היא רק היבט אחד של המציאות המורכבת, והיבט אחר הוא דווקא הדגשת הקיום המשותף ואפשרות הפיוס שהמקום הקדוש מזמן. בבסיס תפיסתם של חוקרים אלו מצויים העימות והאלימות, ואף על פי שהם מתרחשים תדיר באזורים מסוימים, הם רואים בהם הפרעה וחוסר איזון של הסדר החברתי. גם אם הקונפליקט הוא המצב הקיים לאורך זמן, חוקרים אלו סבורים כי הנטייה תהיה להגיע לפשרה וליחסי שיתוף במקום הקדוש.¹¹⁶ בהקשר המקומי, אמנם רייטר טוען כי נוצרים קונפליקטים בין קבוצות במקום הקדוש, אך גם הוא מושפע מגישת השיתוף ומציג אפשרויות ואמצעים יצירתיים להסדיר קונפליקטים במטרה למנוע שפיכות דמים ומלחמות.¹¹⁷ למשל, מחקרו על נבי סמואל (קבר נביא שמואל) בצפון ירושלים משמש, לטענתו, דוגמה לאתר שהקונפליקט מנוהל וממוזער בו.¹¹⁸

כאמור, הסכסוך הגיאופוליטי הוא לב המחקר החברתי-אמפירי על מקומות קדושים בארץ הקודש. ואולם, חוקרות וחוקרים רבים הדגישו כי הוא אינו מתקיים בריק, כי אם משפיע על היבטים אחרים במרחב הפיזי והחברתי ומושפע מהם. למשל, היבט מרכזי בחקר המקומות הקדושים הוא הקשר בין מגדר, פוליטיקה ומדינה לבין המקום הקדוש. מחקריה החלוציים של סרד הציגו כתופעה ייחודית מקומות פולחן המוקדשים לנשים.¹¹⁹ החוקרת התמקדה בהשוואה בין פולחן במקומות הקשורים למרים ולרחל באזור בית לחם והראתה את הקשר בין זירות קדושה לבין פרקטיקה נשית פוליטית. בהמשך לעבודות אלו פיתחה שטדלר הבחנה זו לבחינה משווה של אתרים המוקדשים לנשים במרחב ארץ הקודש והדגישה את הקשר בין דמות האישה האלה הגדולה לבין פולחן נשי העוסק בסוגיות של פריזון ותפיסה לאומית של קבוצות אתניות שונות.¹²⁰

הקשר בין נשיות לבין קדושה נחקר גם בהתמקדות במקרים שהנשים הן הצלייניות. ליבלט מתארת כיצד נשים פיליפיניות מנצלות את מעט המשאבים העומדים לרשותן ואת כוחן החברתי כדי להפוך את המרחב הזר של יפו למרחב

116 Albera & Couroueli 2012; Barkan & Barkey 2014.

117 בין היתר, Reiter 2017; 2009; 2013; Breger *et al.*

118 Reiter 2009.

119 Sered 1986; 1989.

120 Stadler 2015b; 2020.

מוכר באמצעות תהלוכה לכבוד מרים.¹²¹ קייל בוחנת את תפקיד המתנות שרוכשות צלייניות אמריקניות מבוגרות במקומות הקדושים במערכות החברתיות שלהן ומשלבת במחקרה בין מגדר לבין תרבות חומרית.¹²² ניכר כי מחקרים אלו בוחנים מגדר בעיקר ביחס לנשיות במקומות קדושים, אולם יש לקוות כי מחקרים בנוגע להיבטים אחרים של מגדר יופיעו בשנים הקרובות, דוגמת מחקרם של ברוקר וסער בספר זה, הבוחן מקום קדוש מתוך הדגשתה של גבריות ישראלית.

ההתמקדות במקום הקדוש לא ביטלה את מרכזיותו ואת חשיבותו של הגורם האנושי במחקר הקדושה במדעי החברה. ביטוי לשילוב זה הוא הקטגוריה המרכזית של "סוכני הקדושה", הפועלים לבנייתו הפיזית ולהבנייתו החברתית של המקום. המיקוד בסוכנים מרחיב את נקודת המבט גם מעבר לצליינים, ובעשור האחרון אף עד מעבר לחברי קבוצתם החברתית. גם במקרה זה הקדים לעשות בילו כשעסק בראשית התהוותם של מקומות קדושים צעירים, ובייחוד בסוכני הקדושה שלהם – שושביני הקדושה או אמרגניה, בלשוננו.¹²³

חוקרים נוספים שהמשיכו בכך הם פלדמן, בר וחן. פלדמן בוחן ברבים ממחקריו על הצליינות הנוצרית, ובייחוד האוונגלית, את האופן שבו מובנית מבחינה נרטיבית ארץ הקודש הנוצרית,¹²⁴ "אתר שופע משמעויות" ו"מקום מסופר" בהמשגתו,¹²⁵ על ידי שלל סוכנים – יומי תיירות, מורי דרך ישראלים ונהגים פלסטינים, ואף עוקב אחר הכסף המועבר בין שחקנים שונים לאורך מסע הצליינות.¹²⁶ דיון דומה בסוכנים המבנים את המקום הקדוש מתקיים גם בנוגע למקומות קדושים יהודיים. למשל, בר עסק בהתפתחות המקומות הקדושים במדינת ישראל בעשורים הראשונים לקיומה והתמקד בסוכן הקדושה המרכזי של התפתחות זו, ש"ז כהנא.¹²⁷ מחקרו של חן בוחן את המקרה הייחודי הנוצר כיום

121 Liebelt 2010.

122 Kael 2012.

123 בילו 2005.

124 או כפי שפלדמן בוחר לקרוא לה – ארצות הקודש (Holy Lands) – בשל האמונות הרבות של קבוצות שונות – קתוליות, אורתודוקסיות ואוונגליות – על קדושתה.

125 Abundant Site and Storied Place (Feldman 2014a).

126 Feldman & Ron 2011; Feldman 2014b. לעיסוק של פלדמן בסוכנים המבנים את הביקור שותפים חוקרים נוספים, ובהם Kael 2012; Bajc 2006.

127 בר 2007; 2014.

בארץ הקודש, שבו המקומות הקדושים הנוצריים, ובפרט אתרי הטבילה לאורך נהר הירדן, נוסדים ומנוהלים על ידי סוכני קדושה בני דת אחרת, קרי מוסלמים ויהודים.¹²⁸

במארג הגישות שהוזכרו, האסופה שלפנינו נשענת על מחקר אתנוגרפי ממוקד מקום, ובכך היא מבססת שינוי מהותי בנוגע לראשית המחקר החברתי על ארץ הקודש, שהתמקד בפעילות הצליינית הפריפריאלית. כלולים בה מאמרים הנוגעים גם למקומות קדושים מרכזיים, ורבים מהם עוסקים בקונפליקטים הנוגעים למקום עצמו. ואולם, האסופה מבקשת גם לנוע מן המקום עצמו ולדון במרחב ארץ הקודש באופן רחב יותר, לפיכך שלושת המאמרים הראשונים מציעים מבט על ארץ הקודש שמעבר למקום עצמו. יתר על כן, המאמץ לרכז יחד נקודות מבט שונות העוסקות במרחב ארץ הקודש נובע מן ההנחה כי בחינה של כל מקום בנפרד תתקשה לספק תמונה מלאה של התופעה החברתית. מרחב ארץ הקודש הוא מערכת סבוכה של קשרים חברתיים, דתיים, אתניים, היסטוריים, כלכליים, גיאוגרפיים, מגדריים ולאומיים, ועל כן אנו סבורים כי אין דרך מתאימה יותר מקיבוץ של נקודות מבט, המזמינה את הקוראים לבחון כל מקום קדוש בנפרד אך גם את המקומות השונים יחד, כדי ליצור תמונה של מרחב ארץ הקודש.

מאמרי הספר

הספר בנוי משלושה שערים. השער הראשון, התפתחויות ושינויים במרחבים הקדושים בארץ הקודש, מציג את הפרספקטיבה הרחבה ביותר. הוא כולל שלוש סקירות מקיפות שכתבו חוקרים מנוסים בתחום, העוסקים, כל אחד לפי תחום התמחותו, בהתפתחויות שחלו בעשורים האחרונים במקומות הקדושים לדתות האברהמיות בארץ הקודש. שני השערים האחרים מתמקדים במקרי מבחן העוסקים במקומות קדושים במרחב הישראלי-פלסטיני. הכותבים מאירים בעזרת מקרי המבחן האלה את התמות השונות הנקשרות בתופעת המקומות הקדושים, ומשתמשים לשם כך בתיאוריות חברתיות מגוונות.

את השער הראשון פותח מאמרו של יורם בילו המציג את מאפייניו היהודיים של המרחב המכונה ארץ הקודש. בילו מתמקד במאמרו בתחיית פולחני המקומות

הקדושים ליהודים בישראל מאז 1967, שהייתה גם תגובת נגד לאיבוד האחיזה במחוזות הקדושה החשובים ביותר במסורת היהודית לאחר מלחמת 1948. לטענתו, הניצחון במלחמה ב־1967, ניצחון שהשיב לשליטת ישראל את מחוזות הקדושה האלה, היה אחד מבין שני אירועים גיאוגרפיים מובחנים, האחרים במידה רבה לתחיית המקומות הקדושים. האירוע השני העומד במוקד המאמר הוא גלי ההגירה לישראל מן העולם המוסלמי. המהגרים שיישבה המדינה בעיירות פיתוח ובמושבים בפריפריה הישראלית קידשו, במעשה יצירתי ודינמי, את המרחב שיושבו בו והובילו לשינויים במפת הקדושה היהודית בארץ הקודש. מתוך התבוננות מחודשת בתחום בילו מציע תמונה רחבה ומאירת עיניים של עיצוב הגיאוגרפיה היהודית הקדושה, ובה בעת הוא קורא תיגר על גישות מסורתיות בחקר המקומות הקדושים. בניגוד לתפיסה של אתרים מקודשים כניחים, יציבים ואף "קפואים", בילו מדגיש את אופיים המשתנה והנייד. טענה זו מובילה לקביעה כי המקומות הקדושים בישראל הם חלק מתופעה מודרנית ומאוחרת, ולא "מאובנים תרבותיים" המייצגים מסורות מן העבר הרחוק. כמו כן, הוא מדגיש את חשיבות הסוכנים החברתיים בטיפול מקומות קדושים, וטענה זו מקבלת ביטוי במספר רב של מאמרים באסופה. בילו מבקש להראות כי למרות המתח המובנה בין דת לבין מדינה קיימות בישראל זיקות גומלין עמוקות בתהליכי קידוש המרחב בין הדת הפופולרית לבין הדת האזרחית.

ג'קי פלדמן מציג במאמרו מבט מקיף על ארץ הקודש הנוצרית ומציע מודל שבו הפיתוח והפעילות העכשווית במרחב הקדוש נעשים על אף היעדרה של אוכלוסייה נוצרית מקומית משמעותית, כלומר בעיקר על ידי יהודים ומוסלמים. פלדמן מתמקד בעלייה לרגל הנוצרית למקומות הקדושים בארץ הקודש הנמשכת כבר יותר מ־1,700 שנה ומהווה את אחת התופעות הדתיות החשובות בעולם. לצד התמשכות התופעה יש בה גם ממדים חדשים, ובהם מתמקד המאמר. ממדים אלו נדונים מתוך התייחסות לשלושה צמדים תיאורטיים: בין קומוניסטים לבין קונפליקט, בין צליינות לבין תיירות, בין התודעה הנוצרית של הצליינים לבין היהדות המוצגת במסע הצליינות על ידי מתווכי קדושה יהודים, ובייחוד על ידי המדריך היהודי־ישראלי. מאמרו של פלדמן מתבסס על מחקר רב־שנים על הצליינות הנוצרית לארץ הקודש וגם על עבודתו כמורה דרך לצליינים נוצרים. אמנם במוקד עבודתו מצויים אתרי העלייה לרגל, אך אתרים אלו ומרחב מצומצם זה משמשים את פלדמן לדיון רחב בהבחנות מרכזיות באנתרופולוגיה

של הצליינות ושל מקומות קדושים בעת הזאת. ההבחנה הרחבה ביותר היא הקשר בין צליינות לבין תיירות, וכפי שכותב פלדמן, "אנשי דת וחוקרים ניסו ליצור הבחנה בין תופעת הצליינות לבין תופעת התיירות תוך שהם מצמידים לראשונה ערך חיובי יותר ולשנייה שלילי". ואולם, הוא טוען שזו משימה בלתי אפשרית. צליינות ותיירות הן בעלות גבולות נוזלים ביותר,¹²⁹ וכפי שהציעו טרנר וטרנר, כשם שצליין הוא חצי תייר, כך גם תייר הוא חצי צליין.¹³⁰ שבירת הדיכוטומיה בין צליינות לבין תיירות נכונה גם בנוגע לארץ הקודש. צליינים נעזרים לרוב במערכות של תעשיית התיירות, ואתרי העלייה לרגל המרכזיים בארץ הקודש משמשים גם תיירים רבים. שבירתן של דיכוטומיות אלו היא דוגמה מובהקת למחקר המקומות הקדושים, כפי שהוא מתעצב בעת הזאת.

את השער הראשון חותם מאמרו של נמרוד לוז העוסק בתמורות במקומות הקדושים לאסלאם במרחב ארץ הקודש לנוכח הסכסוך הלאומי בין ישראל לבין פלסטין. סקירת התהליכים שהתחוללו במקומות הקדושים לאסלאם במאה השנים האחרונות, מאה שבה איבדו המוסלמים את אחיזתם בארץ הקודש והפכו מקבוצת רוב הגמונית לקבוצת מיעוט, קשור בקשר הדוק לסקירה של בילו, שבמרכזה אופיו המשתנה של המקום הקדוש. נוסף על כך, לוז תורם היבטים חדשים לדיון המתהווה באסופה. הראשון הוא השפעתה של מדינת הלאום (ישראל במקרה זה) על מקומות המקודשים לקבוצות מיעוט (מוסלמיות ופלסטיניות) והיחס בין הגמוניה לבין מיעוט מופלה בכל הקשור למקום הקדוש. השני, הנובע מן הראשון, הוא האופן שבו מקומות קדושים הופכים למרחבי התנגדות, שקבוצות מיעוט, דתיות או לאומיות, יכולות לקרוא דרכם תיגר על עוצמתה של ההגמוניה, קרי מדינת הלאום. ובמילותיו של לוז, האופן שבו מקומות קדושים הופכים לסדקים שהמוכפף והמודר מצליח לקרוא בהם תיגר על המצב ההגמוני. טענה זו מקבלת ביטוי במאמרים נוספים באסופה.

המאמרים בשער הראשון של הספר מציעים דיון במקומות הקדושים לדתות האברהמיות בארץ הקודש בעת הזאת. הדיון הרחב וההיסטורי נוגע גם בסוגיות מפתח בספרות העכשווית על מקומות קדושים, ובהן הדינמיות בחיי המקום הקדוש והתהוותה של מפת המקומות הקדושים. פרספקטיבה רחבה זו משמשת

129 Cohen 1979; Smith 1992; Stausberg 2011

130 Turner & Turner 1978

מבוא ייחודי לארץ הקודש מנקודת המבט של מדעי החברה, ואפשר אף לקרוא אותה כמסגרת הרעיונית והחברתית שמתהווים בה המחקרים הממוקדים יותר המופיעים בשני השערים הבאים.

השער השני, קדושה, מדינה ומאבק, עוסק בקשר בין מקומות קדושים לבין קונפליקטים לאומיים וכלכליים. שני המאמרים הראשונים בשער זה הם מקרי מבחן מן "האגן הקדוש" בעיר העתיקה בירושלים. בפתח השער מאמרה של נורית שטדלר על קבר מרים, אם ישו. שטדלר בוחנת במאמרה את המאבק על המרחב בעיר העתיקה באמצעות ניתוח אתנוגרפי של התהלכה המצינית את ההירדמות ואת העלייה לשמים של מרים מתוך התמקדות בעדה הנוצרית אורתודוקסית בירושלים. המאמר מצביע על סוגים שונים של טקסיות – טקסי גוף, טקסים מימטיים, טקסי ניגוד וטקסי אדמה – ומראה כי הפרקטיקות הטקסיות של המבקרים נועדו לחזק את השייכות למקום, את ההתנגדות לקבוצות אחרות הפועלות בו ואת התביעות הטריטוריאליות מן המדינה. מאמרה של סלוא עלינאטי-עאבד דן בעלייה לרגל למסגד אלאקצא (שהוא גם מתחם הר הבית) ומתמקד בחלקן של נשים מוסלמיות-פלסטיניות בשמירה (רבאט) על המסגד לנוכח מה שהפלסטינים תופסים כאיום על הנוכחות ועל הריבונות המוסלמית על ההר בשנים האחרונות. עלינאטי טוענת כי הנשים לא רק מביעות במעשיהן את התנגדותן לריבון הישראלי, אלא גם קוראות תיגר על הסמכות הדתית המוסלמית הגברית.

לאחר שני המאמרים העוסקים בליבה הגיאוגרפית של הקדושה, העיר העתיקה בירושלים, מופיעים שני מחקרים העוקבים אחר תהליך ההתחדשות וההתמסדות של מקומות קדושים ותיקים ואחר האנשים הפועלים לעיצובם של מקומות אלו מסיבות פוליטיות, כלכליות ודתיות. מאמרו של חן ראובני מנתח את מאמצי הפלסטינים למסד את הנרטיב של מסגד בלאל בן רבאח במקום שבו נמצא, על פי המסורת, קבר רחל בפאתי בית לחם. ראובני מראה כיצד הרחקתם של מוסלמים מקבר רחל (דמות נערצת גם באסלאם) בשל המאבק העכשווי בין ישראלים לבין פלסטינים הובילה את הפלסטינים להציג את הקבר כמקום הקדוש למוסלמים מתוך התבססות על מסורת חדשה-ישנה שבמקום זה קרא לתפילה בלאל בן רבאח, המואזין הראשון באסלאם. מאמרו של ליאור חן חותם את השער ומתמקד באתרי הטבילה לנוצרים לאורך נהר הירדן, אתרים שסוכני הקדושה שלהם אינם נוצריים, אלא דווקא יהודיים-ישראלים ומוסלמים-ירדניים.

באמצעות השימוש במושג אותנטיזציה ובהבחנות בין תצורותיה השונות הוא בוחן את תהליכי ההתפתחות העכשוויים של שלושה אתרים סמוכים, המתבססים על מסורת אחת ומתחרים זה בזה מסיבות פוליטיות וכלכליות.

השער השלישי, מקומות קדושים ותנועה בין הגלובלי לבין המקומי, עוסק בהשפעתה של התגברות התנועה האנושית בעולם, כתיירות או כהגירה, על מקומות קדושים. מאמרו של עומר הקר, הפותח שער זה, מתמקד בשינויים המתרחשים בכנסייה האתיופית בארץ הקודש לנוכח תהליכי ההגירה הנרחבת לישראל של מבקשי מקלט מאריתריאה. על אף המתיחות בין המדינות שינו עשרות אלפי המהגרים האריתראים את המארג החברתי ואת יחסי הכוחות בכנסייה האתיופית בישראל, ובעקבות זאת את פעילותה הדתית. לטענת הקר, בשל ההשפעות ההדדיות של הנוכחות האתיופית בארץ הקודש והנוכחות האריתריאית בישראל יש לבחון את קהילתיהם הדתיות כיחידה אחת, שאינה נחלקת לפי ארץ הקודש ומדינת הלאום, אלא מטשטשת את הגבולות בין מרחבים אלו. המאמר השני בשער זה, מאמרו של יצחק רייטר, עוסק במשהד חוסיין, אתר מוסלמי קדוש הנמצא בתחומי בית החולים ברוזילי באשקלון. האתר פוצץ על ידי ישראל בשנת 1950 בטענה כי כך ניתן יהיה להרחיק את המוסלמים מן המקום, אולם מפגש מקרי בין יום תיירות ישראלי לבין מנהיג הקהילה השיעית-אסמאעילית, בוהרה דאודייה, הוביל לשיקומו של המבנה ולצמיחתה של צלינות בין-לאומית מוסלמית בתמיכתה של מדינת ישראל. גיא ברוקר ועמליה סער חותמים את הספר במאמר העוסק בעלייה לרגל לאומן. מקום קדוש זה יוצא מתוך גבולותיה הגיאוגרפיים של ארץ הקודש, אך כפי שהכותבים מבקשים להראות במאמרם, הוא אינו מנותק ממנה, אלא מרחיב אותה ומשעתק מאפיינים הקיימים בה בכל הקשור למקומות קדושים ליהדות. ברוקר וסער ממחישים במאמרם כיצד העיר האוקראינית הופכת באמצעות המקום הקדוש למרחב ישראלי המערער על התפיסה של גבולות לאומיים ועל היחסים בין מקומות קדושים לבין מדינת הלאום.

המאמרים באסופה מייצגים מגוון קולות בשיח האקדמי המקומי על מקומות קדושים. הוא משלב בין חוקרים ותיקים לבין חוקרים צעירים העושים את צעדיהם הראשונים במחקר התחום, ובכך הוא מעיד על התבססות התחום כיום ועל כיווני צמיחה אפשריים בעתיד. גם אם ספר זה מציע מבט אתנוגרפי רחב על מקומות קדושים בארץ הקודש, אנו סבורים כי המחקר על אודות ארץ הקודש והיחסים

בין דת לבין מרחב באזור זה הם בעלי פוטנציאל יוצא דופן למי שמבקשים להבין את הסוגיות הרבות הנוגעות למרחב זה, החל בסכסוך הישראלי-פלסטיני, דרך תיירות גלובלית וכלה בתהליכי חברות מקומיים. אם כן, האסופה שלפנינו אינה בבחינת סיכום, אלא הזמנה להשתמש בקטגוריות אלו של "מקום" ו"קדושה" כדי להמשיך ליצור ידע על המרחב הפיזי והסימבולי של ארץ הקודש.

מקורות

- אבוהב, אורית. 2010. קרוב אצל אחרים: התפתחות האנתרופולוגיה בישראל. תל אביב: רסלינג.
- אוטו, רודולף. 1999. הקדושה: על הלא־רציונלי באידיאת האל ויחסו לרציונלי. ירושלים: כרמל.
- איש שלום, מרדכי. 1932 (תרצ"ב). מקומות קדושים ומקומות היסטוריים בארץ־ישראל. ירושלים: תחייה.
- אלאור, תמר. 2014. סנדלים – אנתרופולוגיה של סגנון ישראלי. תל אביב: עם עובד.
- ארד, פנינה. 2019. מפת ארץ הקודש של לוקאס קארנאך האב: בין עלייה לרגל קתולית לכתבי הקודש הפרוטסטנטיים. זמנים 140, 7–18.
- ביטון־אשקלוני, ברוריה. 1996. עלייה לרגל: תפיסות ותגובות בספרות אבות הכנסייה ובספרות הנזירות במאות הרביעית–שישית. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה". האוניברסיטה העברית בירושלים.
- בילו, יורם. 1997. פולחני קדושים ועליות למקומות קדושים כתופעה אוניברסלית, בתוך רבקה גונן (עורכת), אל קברי צדיקים: עליות לרגל והילולות בישראל. ירושלים: מוזיאון ישראל, ידיעות אחרונות וספרי חמד, 11–25.
- בילו, יורם. 2005. שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- בילו, יורם ובן־ארי, אייל. 1997. קדוש בצומתי משמעויות: על המיתפיקציה של הבבא סאלי, בתוך דוד אוהנה ורוברט ס' ויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 290–303.

- בן אריה, יהושע. 1970. ארץ ישראל במאה הי"ט: גילוייה מחדש. ירושלים: כרטא, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- בן אריה, יהושע. 1986. ספרות הנוסעים המערביים לארץ-ישראל במאה הי"ט כמקור היסטורי וכתופעה תרבותית. קתדרה 40, 138-159.
- בן אריה, יהושע. 2001. התפתחות לימוד ידיעת ארץ-ישראל בעם היהודי בעת החדשה (עד להקמת מדינת ישראל). קתדרה 100, 305-338.
- בן עמי, יששכר. 1984. הערצת הקדושים בקרב יהודי מרוקו. ירושלים: מאגנס.
- בן עמי, יששכר. 1995. צדיקי מרוקו ונפלאותיהם. ירושלים: יוסף לוגאסי.
- בר, דורון. 2007. לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל - 1948-1968. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- בר, דורון. 2014. בין קדושה מוסלמית ליהודית: ראשית תהליך הייחוד של המקומות הקדושים המוסלמיים במדינת ישראל 1948-1967. ישראל 22, 133-158.
- ברקוביץ, שמואל. 2000. מלחמות המקומות הקדושים: המאבק על ירושלים והמקומות הקדושים בישראל, יהודה, שומרון וחבל עזה. אור יהודה: הד ארצי.
- ברקוביץ, שמואל. 2006. מה נורא המקום הזה! קדושה, פוליטיקה ומשפט בירושלים ובמקומות הקדושים בישראל. ירושלים: כרטא.
- גונן, רבקה. 1998. כיצד נוצר קבר יהודי קדוש: מקרה קבר רחל אשת רבי עקיבא, בתוך רבקה גונן (עורכת), אל קברי צדיקים: עליות לרגל והילולות בישראל. ירושלים: מוזיאון ישראל, ידיעות אחרונות וספרי חמד, 75-86.
- גורביץ', זלי וארן, גדעון. 1991. על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית). אלפיים 4, 9-44.
- גיימס, ויליאם. 1949 [1902]. החווייה הדתית לסוגיה: מחקר בטבע האדם. ירושלים: מוסד ביאליק.
- גראבויס, אריה. 1984. מן "הגאוגרפיה הקדושה" ל"כתיבת ארץ ישראל" - תמורות בתאוריה של ארץ-ישראל על-ידי צליינים במאה הי"ג. קתדרה 31, 43-66.
- גראבויס, אריה ופרידמן, איבון. 1986. דיון: בין זיקה לזרות: יחסם של הצליינים לארץ-ישראל בתקופת מסעי-הצל, קתדרה 41, 37-64.

- ובר, מקס. 1979. על הכאריזמה ובניית המוסדות: מבחר כתבים. ירושלים: מאגנס.
- ובר, מקס. 1984. האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם. תל אביב: עם עובד.
- וייס, שרגא. 1987. אתרים קדושים בארץ-ישראל – ציונים, אתרים מפורסמים, בתי כנסת. ירושלים: ראובן מס.
- וילנאי, זאב. 1986. מצבות-קודש בארץ-ישראל: תיאור הקברים הקדושים בלוויית ציורים ותמונות (מהדורה שלישית). ירושלים: מוסד הרב קוק.
- וינגרוד, אלכס. 1998. הצדיקים צועדים קדימה. ישראל: אנתרופולוגיה מקומית, צ'ריקובר.
- חן, יצחק ושגריר, איריס (עורכים). 2011. לראות ולגעת – עלייה לרגל ומקומות קדושים ביהדות, בנצרות ובאסלאם: מחקרים לכבוד אורה לימור. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- חן, ליאור. 2018. "נהר זורם ביניהם": מעשה ההתהוות של שלושה אתרי טבילה לאורך נהר הירדן. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה". האוניברסיטה העברית בירושלים.
- חסון, ניר. 2017. אורשלים – ישראלים ופלסטינים בירושלים, 1967–2017. תל אביב וראשון לציון: ספרי עליית הגג ומשכל.
- סרגן, חנה. 2007. קבר סידנא עלי בארסוף: לתולדותיו של מקום קדוש, בתוך ישראל רול, אורן טל ומיכאל וינטר (עורכים), מפגש הצלבנים והמוסלמים בארץ ישראל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 105–124.
- טרנר, ויקטור. 2009. התהליך הטקסי: מבנה ואנטי-מבנה (מהדורה מחודשת). תל אביב: רסלינג.
- יאיר, גד ואפליג, נעה. 2005. הסוציולוגיה בירושלים – צילה של הרוח ההיסטורית. סוציולוגיה ישראלית ז'1, 95–122.
- כהן-הטב, קובי. 2007. לתור את הארץ: התיירות בארץ-ישראל בזמן המנדט הבריטי. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- לבנה כפרי, עופר (עורך). 2000. עיונים במעמדה של ירושלים באסלאם הקדום. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- לזו, נמרוד. 2005. קהילת יפו הערבית ומסגד חסן בכ: גיבוש זהות קולקטיבית, העצמה עצמית והתנגדות. ירושלים: מחקרי פלורסהיימר לחקר מדיניות.

לימור, אורה. 1996. קדושה נוצרית – סמכות יהודית. קתדרה 80, 31–62.

לימור, אורה. 1998. מסעות ארץ הקודש: עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה תיאורי מסע לטיניים. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

לימור, אורה. 2014. מקומות קדושים ועלייה לרגל: מושגי הדיון והעלייה לרגל הנוצרית לירושלים בשלי העת העתיקה ובימי הביניים, בתוך אורה לימור, אלחנן ריינר ומרים פרנקל (עורכים), עלייה לרגל – יהודים, נוצרים, מוסלמים. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 13–42.

לימור, אורה וריינר, אלחנן (עורכים). 2005. עלייה לרגל – יהודים, נוצרים, מוסלמים. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה ויד יצחק בן-צבי.

ליסק, משה וכהן, אורי. 2010. האסטרטגים המדעיים בתקופת הממלכתיות: יחסי הגומלין בין הקהילה האקדמית למוקדי כוח פוליטיים. עיונים בתקומת ישראל 20, 1–27.

מיכלסון, מנחם, סלומון, יהודה ומילנר, משה. 2000. מקומות קדושים וקברי צדיקים בארץ ישראל. תל אביב: משרד הביטחון.

נחשוני, קובי. 2020 (12 באפריל). צפו: ברכת כהנים – לראשונה בכותל ריק מאדם. <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5712745,00>. ynet
html

ספראי, שמואל. 1965. העליה לרגל בימי הבית השני: מונוגרפיה היסטורית. תל אביב: עם הספר.

פייגה, מיכאל. 2017. על דעת המקום: מחוזות זיכרון ישראלים (ערך: דוד אוחנה). שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

פייגה, מיכאל ושילוני, צבי. 2008. קרדום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל. שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

פראוור, יהושע. 2000. תולדות היהודים בממלכת הצלבנים. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

קולינס-קריינר, נגה. 2000. תיירות עלייה לרגל לישראל: מאפיינים של עולי רגל ושל עולי רגל-תיירים נוצרים בגליל. אופקים בגאוגרפיה 52, 55–69.

רובין, אורי. 2019. הארץ המובטחת ואחרית הימים בקוראן ובמסורת האסלאם, בתוך יורם ארדר, אלינער ברקת ומאירה פוליאק (עורכים), יד משה: מחקרים לזכרו של משה גיל. תעודה כט, 329–351.

רוזנקרנצקין, אמנון. 2005. אין אלוהים, אבל הוא הבטיח לנו את הארץ. מטעם 3, 17–67.

רייטר, יצחק. 2016. פמיניזם בהיכל: נשות הכותל ומאבקן בסטטוסקוו ניתוח הסכסוך וחלופות להסדריתפילה חדשים בכותל המערבי. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

ריינר, אלחנן. 1988. עליה ועלייה לרגל לארץ ישראל, 1099–1517. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה". האוניברסיטה העברית בירושלים.

ריינר, אלחנן. 1998. השקך הגלוי והאמת הנסתרת: נוצרים, יהודים, ומקומות קדושים בארץ ישראל במאה הי"ב. ציון סג:ב, 157–188.

ריינר, אלחנן. 2000. חורבן, מקדש ומקום קדוש: משהו על שאלות של זמן ומקום בימי הביניים. קתדרה 97, 47–64.

רם, אורי. 1993. החברה ומדע החברה: סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל, בתוך אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים. תל אביב: ברירות, 7–39.

רמון, אמנון. 2012. נצרות ונוצרים במדינת היהודים: המדיניות הישראלית כלפי הכנסיות והקהילות הנוצריות (1948–2010). ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

תיאודור, יהודה ואלבק, חנוך. 1936. בראשית רבה. ירושלים: ספרי ואהרמן.

Abu El Haj, Nadia. 2001. *Facts on the ground: Archaeological practice and territorial self-fashioning in Israeli society*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Abu-Lughod, Janet L. 1971. The demographic transformation of Palestine, in Ibrahim A. Abu-Lughod (ed.), *The transformation of Palestine: Essays on the origin and development of the Arab-Israeli conflict*. Evanston, IL: Northwestern University Press, 139–163.

- Albera, Dionigi, & Couroucli, Maria (eds.). 2012. *Sharing sacred spaces in the Mediterranean: Christians, Muslims, and Jews at shrines and sanctuaries*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Anttonen, Veikko. 2003. Sacred sites as markers of difference: Exploring cognitive foundations of territoriality, in Lotte Tarkka (ed.), *Dynamics of tradition: Perspectives on oral poetry and folk belief*. Helsinki, Finland: Studia Fennica Folkloristica (Finnish Literary Society), 291-305.
- Appadurai, Arjun. 1996. *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Asad, Talal. 1993. *Genealogies of religion: Discipline and reasons of power in Christianity and Islam*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Asad, Talal. 2003. *Formations of the secular: Christianity, Islam, modernity*. Palo Alto, CA: Stanford University Press.
- Bajc, Vida. 2006. Christian pilgrimage groups in Jerusalem: Framing the experience through linear meta-narrative. *Journeys, The International Journal of Travel and Travel Writing* 7:2, 101-128.
- Bar, Doron, & Cohen-Hattab, Kobi. 2003. A new kind of pilgrimage: The modern tourist pilgrim of nineteenth century and early twentieth century Palestine. *Middle Eastern Studies* 39:2, 131-148.
- Barkan, Elazar, & Barkey, Karen (eds.). 2014. *Choreographies of shared sacred sites: Religion, politics, and conflict resolution*. New York, NY: Columbia University Press.
- Bartal, Renana, Bodner, Neta, & Kühnel, Bianca (eds.). 2017. *Natural materials of the Holy Land and the visual translation of place, 500-1500*. London, England, & New York, New York: Routledge.
- BBC. 2020 (April 19). *Coronavirus: Orthodox Easter weekend marked under lockdown*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-52339183>
- Belhassen, Yaniv. 2009. Fundamentalist Christian pilgrimages as a political and cultural force. *Journal of Heritage Tourism* 4:2, 131-144.

- Belhassen, Yaniv, Caton, Kellee, & Stewart, William P. 2008. The search for authenticity in the pilgrim experience. *Annals of Tourism Research* 35:3, 668-689.
- Ben-Ari, Eayl, & Bilu, Yoram (eds.). 1997. *Grasping land: Space and place in contemporary Israeli discourse and experience*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Ben-Yehuda, Nachman. 1995. *Masada myth: Collective memory and mythmaking in Israel*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Bilu, Yoram. 1988. The inner limits of communitas: A covert dimension of pilgrimage experience. *Ethos* 16:3, 302-325.
- Bowman, Glenn. 1991. Christian ideology and the image of a Holy Land: The place of Jerusalem pilgrimage in the various Christianities, in John Eade and Michael Sallnow (eds.), *Contesting the sacred: The anthropology of Christian pilgrimage*. London, England: Routledge, 98-121.
- Bowman, Glenn. 1993. Nationalizing and denationalizing the sacred: Shrines and shifting identities in the Israeli-occupied Territories. *Man* 28:3, 431-460.
- Bowman, Glenn. 2011. "In Dubious Battle on the Plains of Heav'n": The politics of possession in Jerusalem's Holy Sepulchre. *History and Anthropology* 22:3, 371-399.
- Bowman, Glenn. 2012. *Sharing the sacra: The politics and pragmatics of intercommunal relations around holy places*. New York, NY: Berghahn Books.
- Breger, Marshall, Reiter, Yitzhak, & Hammer, Leonard (eds.). 2009. *Holy places in the Israeli-Palestinian conflict: Confrontation and co-existence*. London, England, & New York, NY: Routledge.
- Breger, Marshall, Reiter, Yitzhak, & Hammer, Leonard (eds.). 2013. *Sacred space in Israel and Palestine: Religion and Politics*. London, England, & New York, NY: Routledge.

- Casanova, José. 1994. *Public religions in the modern world*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Chidester, David, & Linenthal, Edward Tabor (eds.). 1995. *American sacred space*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Clifford, James, & Marcus, George E. (eds.). 1986. *Writing culture: The poetics and politics of ethnography*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Cohen, Eric. 1979. A phenomenology of tourist experiences. *Sociology* 13:2, 179-201.
- Cohen, Raymond. 2008. *Saving the Holy Sepulchre: How rival Christians came together to rescue their holiest shrine*. New York, NY: Oxford University Press.
- Cohen-Hattab, Kobi, & Shoval, Noam. 2007. Tourism development and cultural conflict: The case of "Nazareth 2000". *Social and Cultural Geography* 8:5, 701-717.
- Coleman, Simon. 2002. Do you believe in pilgrimage? Communitas, contestation and beyond. *Anthropological Theory* 2:3, 355-368.
- Coleman, Simon. 2004. Pilgrimage to "England's Nazareth": Landscapes of myth and memory at Walsingham, in Ellen Badone & Sharon R. Roseman (eds.), *Intersecting journeys: The anthropology of pilgrimage and tourism*. Urbana, IL: University of Illinois Press, 52-67.
- Coleman, Simon. 2014. Pilgrimage as trope for an anthropology of Christianity. *Current Anthropology* 55:S10, S281-S291.
- Coleman, Simon, & Collins, Peter (eds.). 2006. *Locating the field: Space, place and context in anthropology*. Oxford, England, & New York, NY: Berg.
- Coleman, Simon, & Elsner, John. 1995. *Pilgrimage: Past and present in the world religions*. Boston, MA: Harvard University Press.
- Collins-Kreiner, Noga, Kliot, Nurit, Mansfeld, Yoel, & Sagi, Keren (eds.). 2006. *Christian tourism to the Holy Land: Pilgrimage during security crisis*. Hampshire, England, & Burlington, VT: Ashgate.

- Collins-Kreiner, Noga. 2007. Graves as attractions: Pilgrimage-tourism to Jewish holy graves in Israel. *Journal of Cultural Geography* 24:1, 67-89.
- Collins-Kreiner, Noga. 2010. Researching pilgrimage: Continuity and transformations. *Annals of Tourism Research* 37:2, 440-456.
- Collins-Kreiner, Noga, & Kliot, Nurit. 2000. Pilgrimage tourism in the Holy Land: The behavioural characteristics of Christian pilgrims. *GeoJournal* 50:1, 55-67.
- Dubisch, Jill. 1995. *In a different place: Pilgrimage, gender, and politics at a Greek island shrine*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Durkheim, Emile. 1995 [1912]. *The elementary forms of the religious life* (trans. and with an introduction by Karen E. Fields). New York, NY: Free Press.
- Eade, John. 1991. Order and power at Lourdes, in John Eade & Michael Sallnow (eds.), *Contesting the sacred, the anthropology of Christian pilgrimage*. London, England: Routledge, 51-76.
- Eade, John. 2014. Crossing boundaries: Hybridity, migration and the development of pilgrimage in multicultural England. *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies/Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 30, 25-38.
- Eade, John. 2015. Pilgrimage, the Assumptionists and Catholic evangelisation in a changing Europe: Lourdes and Plovdiv. *Cargo Journal* 10:1-2, 27-46.
- Eade, John, & Katić, Mario. 2014. Introduction: Crossing the borders, in John Eade & Mario Katić (eds.), *Pilgrimage, politics and place-making in Eastern Europe*. Farnham, England: Ashgate, 1-12.
- Eade, John, & Sallnow, J. Michael. 1991. Introduction, in John Eade & Michael J. Sallnow (eds.), *Contesting the sacred, the anthropology of Christian pilgrimage*. London, England: Routledge, 1-29.
- Eliade, Mircea. 1954 [1949]. *The myth of the eternal return*. New York, NY, & Princeton, NJ: Bollingen Foundation and Princeton University Press.
- Eliade, Mircea. 1958 [1949]. *Patterns in comparative religion*. London, England: Sheed & Ward.

- Eliade, Mircea. 1959 [1957]. *The sacred and the profane: The nature of religion*. New York, NY: Harcourt, Brace & World.
- Eliade, Mircea. 1964 [1951]. *Shamanism: Archaic techniques of ecstasy*. New York, NY: Bollingen Foundation & Pantheon Books.
- Fabian, Johannes. 1983. *Time and the other: How anthropology makes its object*. New York, NY: Columbia University Press.
- Farinacci, Elisa. 2017. The Israeli-Palestinian separation wall and the assemblage theory: The case of the Weekly Rosary at the Icon of Our Lady of the Wall. *Journal of Ethnology and Folkloristics* 11:1, 83-110.
- Feld, Steven, & Basso, Keith H. 1996. *Senses of place*. Santa Fe, NM: School of American Research Press.
- Feldman, Jackie. 2007. Constructing a shared Bible Land: Jewish Israeli guiding performances for Protestant pilgrims. *American Ethnologist* 34:2, 351-374.
- Feldman, Jackie. 2011. Abraham the settler, Jesus the refugee: Contemporary conflict and Christianity on the road to Bethlehem. *History and Memory* 23:1, 62-96.
- Feldman, Jackie. 2014a. Introduction: Contested narratives of storied places: The Holy Lands. *Religion and Society* 5:1, 106-127.
- Feldman, Jackie. 2014b. Changing colors of money: Tips, commissions, and ritual in Christian pilgrimage to the Holy Land. *Religion and Society* 5:1, 143-156.
- Feldman, Jackie. 2016. *A Jewish guide in the Holy Land: How Christian pilgrims made me Israeli*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Feldman, Jackie, & Ron, Amos S. 2011. American Holy Land: Orientalism, disneyization, and the evangelical gaze, in Burkhard Schnepel, Gunnar Brands, & Hanne Schöning (eds.), *Orient – Orientalistik – Orientalismus: Geschichte und Aktualität einer Debatte*. Bielefeld, Germany: Verlag, 151-176.
- Fleischer, Aliza. 2000. The tourist behind the pilgrim in the Holy Land. *International Journal of Hospitality Management* 19:3, 311-326.

- Foucault, Michel. 1986. Of other spaces. *Diacritics* 16:1, 22-27.
- Friedland, Roger, & Hecht, Richard D. 1998. The bodies of nations: A comparative study of religious violence in Jerusalem and Ayodhya. *History of Religions* 38:2, 101-149.
- Geertz, Clifford. 1974. "From the native's point of view": On the nature of anthropological understanding. *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences* 28:1, 26-45.
- Halbwachs, Maurice. 1992 [1942]. The sacred topography of the Gospels, in Lewis A. Coser (ed. and trans.), *Maurice Halbwachs: On collective memory*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 193-235.
- Halevi, Masha. 2015. Contested heritage: Multi-layered politics and the formation of the sacred space – The church of Gethsemane as a case-study. *The Historical Journal* 58:04, 1031-1058.
- Harvey, David. 1989. *The condition of postmodernity*. Oxford, England: Blackwell.
- Hassner, Ron E. 2009. *War on sacred grounds*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Hassner, Ron E. 2010. The pessimist's guide to religious coexistence, in Marshall J. Breger, Yitzhak Reiter, & Leonard Hammer (eds.), *Holy places in the Israeli-Palestinian conflict: Confrontation and co-existence*. London, England, & New York, NY: Routledge, 145-157.
- Ingold, Tim. 2000. *The perception of the environment: Essays on livelihood, dwelling and skill*. London, England, & New York, NY: Routledge.
- Ivakhiv, Adrian. 2006. Toward a geography of "religion": Mapping the distribution of an unstable signifier. *Annals of the Association of American Geographers* 96:1, 169-175.
- Jansen, Willy. 2015. Old routes, new journeys: Reshaping gender, nation and religion in European pilgrimages, in Willy Jansen & Catrien Notermans (eds.), *Gender nation and religion in European pilgrimage*. Abingdon, England: Ashgate, 1-18.
- Kaell, Hillary. 2010. American Christian Holy Land pilgrimage in the post-war period. Ph.D. dissertation, Harvard University, Boston.

- Kaell, Hillary. 2012. On gifts and grandchildren: American Holy Land souvenirs. *Journal of Material Culture* 17:2, 133-151.
- Kaell, Hillary. 2014. *Walking where Jesus walked: American Christians and Holy Land pilgrimage*. New York, NY: New York University Press.
- Katz, Kimberly. 2005. *Jordanian Jerusalem: Holy places and national spaces*. Gainesville, FL: University Press of Florida.
- Kelner, Shaul. 2010. *Tours that bind: Diaspora, pilgrimage, and Israeli birthright tourism*. New York, NY: New York University Press.
- Knott, Kim. 2005a. *The location of religion: A spatial analysis*. London, England, & Oakville, CT: Equinox.
- Knott, Kim. 2005b. Spatial theory and method for the study of religion. *Temenos: Nordic Journal of Comperative Religion*. 41:2, 153-184.
- Kong, Lily. 1993. Negotiating conceptions of "sacred space": A case study of religious buildings in Singapore. *Transactions of the Institute of British Geographers* 18:3, 342-358.
- Kühnel, Bianca. 1987. *From the earthly to the heavenly Jerusalem: Representations of the Holy City in Christian art of the first millennium*. Freiburg im Breisgau, Germany: Herder.
- Kühnel, Bianca, Noga-Banai, Galit, & Vorholt, Hanna (eds.). 2014. *Visual constructs of Jerusalem*. Turnhout, Belgium: Brepols.
- Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the social: An introduction to social life*. New York, NY: Oxford University Press.
- Lefebvre, Henri. 1991 [1974]. *The production of space*. Oxford, England: Blackwell.
- Liebelt, Claudia. 2010. Becoming pilgrims in the Holy Land: On Filipina domestic workers' struggles and pilgrimages for a cause in Israel. *The Asia Pacific Journal of Anthropology* 11:3-4, 245-267.
- Lücking, Mirjam. 2019. Travelling with the idea of taking sides: Indonesian pilgrimages to Jerusalem. *Bijdragen tot de taal-, land-en volkenkunde/ Journal of the Humanities and Social Sciences of Southeast Asia* 175:2-3, 196-224.

- Lustick, Ian. 1993. *Unsettled states, disputed lands: Britain and Ireland, France and Algeria, Israel and the West Bank-Gaza*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Luz, Nimrod. 2008. The politics of sacred places: Palestinian identity, collective memory, and resistance in the Hassan Bek mosque conflict. *Environment and Planning D: Society and Space* 26:6, 1036-1052.
- Luz, Nimrod. 2010. Self-empowerment through the sacred: Culture and representation the urban landscape: The mosque of Hassan Bey and the Arab community in Jaffa, in Marshall J. Breger, Yitzhak Reiter, & Leonard Hammer (eds.), *Holy places in the Israeli-Palestinian conflict: Confrontation and co-existence*. London, England, & New York, NY: Routledge, 249-263.
- Luz, Nimrod. 2013. Metaphors to live by: Identity formation and resistance among minority Muslims in Israel, in Peter Hopkins, Lily Kong, & Elizabeth Olson (eds.), *Religion and place: Landscape, politics and piety*. Dordrecht, The Netherlands: Springer, 57-74.
- Luz, Nimrod, & Collins-Kreiner, Noga. 2015. Studing Jewish pilgrimage in Israel, in Dionigi Albera & John Eade (eds.), *International perspectives on pilgrimage studies: Itineraries, gaps and obstacles*. New York, NY: Routledge, 134-151.
- Luz, Nimrod, & Stadler, Nurit. 2017. Religious urban decolonization: New mosques/antique cities. *Settler Colonial Studies* 9:2, 284-300.
- Lyotard, Jean-François. 1984 [1979]. The postmodern condition: A report on knowledge (trans. by Geoff Bennington & Brian Massumi). Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Malkki, Liisa. 1992. National geographic: The rooting of peoples and the territorialization of national identity among scholars and refugees. *Cultural Anthropology* 7:1, 24-44.
- Markus, Robert A. 1994. How on earth could places become holy? Origins of the Christian idea of holy places. *Journal of Early Christian Studies* 2:3, 257-271.

- Martin, David. 2005. *On secularization: Towards a revised general theory*. Abingdon, England: Ashgate.
- Marx, Emanuel. 1977. Communal and individual pilgrimage: The region of saints' tombs in South Sinai, in Richard Werbner (ed.), *Regional cults*. London, England: Academic Press, 39-52.
- Marx, Emanuel. 1985. Tribal pilgrimages to saints' tombs, in Ernest Gellner (ed.), *Islamic dilemmas: Reformers, nationalists and industrialization: The southern shore of the Mediterranean*. Berlin, Germany: Mouton, 104-131.
- Meri, Josef W. 2002. *The cult of saints among Muslims and Jews in medieval Syria*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Miller, David (ed.). 2005. *Materiality*. Durham, NC: Duke University Press.
- Napolitano, Valentina, Luz Nimrod, & Stadler, Nurit. 2015. Introduction: Materialities, histories, and the spatialization of state sovereignty. *Religion and Society* 6:1, 90-97.
- Orsi, Robert A. 1985. *The Madonna of 115th Street: Faith and community in Italian Harlem*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Reader, Ian. 2007. Pilgrimage growth in the modern world: Meanings and implications. *Religion* 37:3, 210-229.
- Reiter, Yitzhak. 2009. Contest and co-habitation in shared holy places: Samuel's Tomb and the Cave of the Patriarchs, in Marshall J. Breger, Yitzhak Reiter, & Leonard Hammer (eds.), *Holy places in the Israeli-Palestinian conflict: Confrontation and co-existence*. London, England, & New York, NY: Routledge, 158-177.
- Reiter, Yitzhak. 2008. *Jerusalem and its role in Islamic solidarity*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Reiter, Yitzhak. 2017. *Contested holy places in Israel-Palestine: Sharing and conflict resolution*. London, England, & New York, NY: Routledge.
- Reiter, Yitzhak. 2019. Pantheonizing the Jerusalem Haram: From Pan-Islamic to a national Palestinian pantheon. *Middle Eastern Studies* 55:1, 74-91.

- Rubin, Uri. 2008a. Between Arabia and the holy land: A Mecca-Jerusalem axis of sanctity. *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 34, 345-362.
- Rubin, Uri. 2008b. Muhammad's night journey (isra') to al-masjid al-aqsā: Aspects of the earliest origins of the Islamic sanctity of Jerusalem. *Al-Qantara* 29:1, 147-164.
- Scammell, Rosie. 2020 (April 16). "Painful": Al-Aqsa closed for Ramadan over coronavirus. Retrieved from <https://www.aljazeera.com/news/2020/04/extraordinary-easter-jerusalem-coronavirus-closures-200410135058514.html>
- Selwyn, Tom. 1996. *The tourist image: Myths and myth making in tourism*. Chichester, England: John Wiley & Sons.
- Sered, Susan. 1986. Rachel's Tomb and the Milk Grotto of the Virgin Mary: Two women's shrines in Bethlehem. *Journal of Feminist Studies in Religion* 2:2, 7-22.
- Sered, Susan. 1989. Rachel's tomb: Societal liminality and the revitalization of a shrine. *Religion* 19:1, 27-40.
- Shmueli, Deborah F., Collins-Kreiner, Noga, & Ben Gal, Michal. 2014. Conflict over sacred space: The case of Nazareth. *Cities* 41, 132-140.
- Shoval, Noam. 2000. Commodification and theming of the sacred: Changing patterns of tourist consumption, in Mark Gottdiener (ed.), *The "Holy Land": New forms of consumption: Consumers, culture, and commodification*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 251-263.
- Silberman, Neil Asher 1982. *Digging for God and country: Exploration, archeology, and the secret struggle for the Holy Land, 1799-1917* (1st ed.). New York, NY: Knopf.
- Singh, Rana P. 2016. Green pilgrimage initiatives for fostering peace and harmonising the world, in SOUVENIR, International Symposium on "Fostering tourism for global peace-opportunities and challenges". Bhubaneswar, India, 1-3.

- Sizer, Stephen R. 1999. The ethical challenges of managing pilgrimages to the Holy Land. *International Journal of Contemporary Hospitality Management* 11:2-3, 85-90.
- Skrbiš, Zlatko. 2005. The apparitions of the Virgin Mary of Medjugorje: The convergence of Croatian nationalism and her apparitions. *Nations and Nationalism* 11:3, 443-461.
- Smith, Jonathan Z. 1992. *To take place: Toward theory in ritual*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Smith, Valene L. 1992. Introduction: The quest in guest. *Annals of Tourism Research* 19:1, 1-17.
- Soja, Edward W. 1989. *Postmodern geographies: The reassertion of space in critical social theory*. London, England: Verso.
- Stadler, Nurit. 2011. Between Scripturalism and performance: Cohesion and conflict in the celebration of the Theotokos in Jerusalem. *Religion* 41:4, 645-664.
- Stadler, Nurit. 2015a. Appropriating Jerusalem's disputed lands through sacred spaces: Female rituals at the tombs of Mary and Rachel. *Anthropological Quarterly* 88:3, 725-758.
- Stadler, Nurit. 2015b. Land, fertility rites and the veneration of female saints: Exploring body rituals at the Tomb of Mary in Jerusalem. *Anthropological Theory* 15:3, 293-316.
- Stadler, Nurit. 2019. The cult of Mary in the Eastern Mediterranean, in Chris Maunder (ed.), *The Oxford handbook of Mary*. Oxford, England: Oxford University Press, 213-230.
- Stadler, Nurit. 2020. *Voices of the ritual: Devotion to female saints and shrines in the Holy Land*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Stadler, Nurit, & Luz, Nimrod. 2014. The veneration of womb tomb: Body-based rituals and politics at Mary's tomb and Maqam Abu al-Hijja (Israel/Palestine). *Journal of Anthropological Research* 70:2, 183-205.

- Stadler, Nurit, & Luz, Nimrod. 2015. Two venerated mothers separated by a wall: Iconic spaces, territoriality, and borders in Israel-Palestine. *Religion and Society* 6:1, 127-141.
- Stausberg, Michael. 2011. *Religion and tourism: Crossroads, destinations and encounters*. New York, NY: Routledge.
- Talmon, Shemaryahu. 1971. *The Biblical concept of Jerusalem*. Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Talmon-Heller, Daniella. 2016. Scriptures as holy objects: Preliminary comparative remarks on the Qur'ān and the Torah in the medieval middle east. *Intellectual History of the Islamicate World* 4:1-2, 210-244.
- Talmon-Heller, Daniella, Kedar, Benjamin Z., & Reiter, Yitzhak. 2016. Vicissitudes of a holy place: Construction, destruction and commemoration of Mashhad Ḥusayn in Ascalon. *Der Islam* 93:1, 182-215.
- Turner, Victor. 1973. The center out there: Pilgrim's goal. *History of Religions* 12:3, 191-230.
- Turner, Victor, & Turner, Edith. 1978. *Image and pilgrimage in Christian culture*. New York, NY: Columbia University Press.
- Weber, Max. 1968. *Max Weber on charisma and institution building: Selected papers* (trans. and with an introduction by Shmuel Noah Eisenstadt). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Weingrod, Alex. 1990. *The saint of Beersheba*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Wilkinson, John. 1977. *Jerusalem pilgrims before the Crusades*. Jerusalem: Ariel.
- Wilkinson, John. 1990. Jewish holy places and the origins of Christian pilgrimage, in Robert G. Ousterhout (ed.), *The blessings of Pilgrimage*. Urbana, IL: University of Illinois Press, 41-53.
- Wolf, Eric. 1958. The Virgin of Guadalupe: A Mexican national symbol. *Journal of American Folklore* 71:1, 34-39.
- Zerubavel, Yael. 1995. *Recovered roots: Collective memory and the making of Israeli national tradition*. Chicago, IL: University of Chicago Press.